

◆ સૂચના ◆

‘કોડિયું’ દરેક મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. તા. ૨૫ સુધીમાં અંક ન મળે તો ટપાલમાં તપાસ કર્યા પછી જ કાર્યાલયને જણાવવું.

પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહકનંબર અવશ્ય લખવો. સરનામામાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તરત જાણ કરવી.

કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક બની શકાય છે. લવાજમ મ.ઓ. અથવા ડિમાન્ડડ્રાફ્ટથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

◆ લેખ મોકલવા માટે ◆

‘કોડિયું’ કાર્યાલય,
લોકભારતી, સણોસરા,
જિ. ભાવનગર ૩૬૪૨૩૦
kodiyanosara@gmail.com

◆ લવાજમ અને ◆

અંક વિષેની ફરિયાદ માટે પત્ર વ્યવહાર
શ્રી રવિભાઈ પંડ્યા
(મો. ૯૮૨૪૮૧૨૫૬૫)
ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા,
મુ. આંબલા- ૩૬૪૨૧૦
pandyavrp532@gmail.com

◆ લેખકોને ◆

શિક્ષણ, ગ્રામવિકાસ તથા પુનર્ગઠન અંગેના લેખો આવકાર્ય છે.

અહીં લેખોમાં રજૂ થયેલા વિચારોની જવાબદારી લેખકની છે.

◆ લવાજમ ◆

વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦/-
ડિપોઝિટ યોજના રૂ. ૧૮૦૦/-

કોડિયું

વર્ષ : ૭૩

ડિસેમ્બર: ૨૦૧૯

અંક : ૦૫

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
૦૧	પ્રાણાયામનાં સામાન્ય તત્ત્વો	- ભાણદેવજી	૧૮૧
૦૨	ગાંધીજીના અંતરે ટોલ્સટોયનું સ્થાન	- હીરજી નાકરાણી	૧૮૬
૦૩	જીવન જીવતાં શીખવે તે કેળવણી	- ભરત ના. ભટ્ટ	૧૯૦
૦૪	ઘમંડીની ઘડિયાળ	- મોરારિબાપુ	૧૯૭
૦૫	બંધન અને મુક્તિ	- જયમલ્લ પરમાર	૧૯૮
૦૬	નાગજીભાઈ દેસાઈ : એકલવ્યોના આરાધ્ય	- રાજુ કાનાણી	૨૦૧
૦૭	પ્રખર ગાંધીભક્ત સ્વ. પ્રવીણભાઈ	- મોહન મઢીકર	૨૦૫
૦૮	પ્રેરણાપુરુષ સવશીભાઈ	- પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર	૨૦૮
૦૯	સાચો ત્યાગમૂર્તિ કોણ ?	- એન. કે. વૈષ્ણવ	૨૧૦
૧૦	સંપર્કથી સવાયો સંબંધ	- રણછોડ શાહ	૨૧૧
૧૧	બાળકોને વિવેકશીલ બનાવવા...	- નટવર આહલપરા	૨૧૩
૧૨	સંસ્થા સમાચાર	- પ્રશાંત મહેતા	૨૧૫

ડિસેમ્બર: ૨૦૧૯

૧૭૯

આઘતંત્રીઓ :

સ્વ. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી
સ્વ. શ્રી મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ
સ્વ. શ્રી અનિલભાઈ ભટ્ટ

તંત્રી :

ડૉ. અરુણ દવે
(મો. ૯૪૨૬૪૬૧૨૭૭)

સહતંત્રી :

શ્રી જુગલકિશોર વ્યાસ
(મો. ૯૪૨૮૮૦૨૪૮૨)

સંપાદક-મંડળ :

ડૉ. ભદ્રાયુ વચ્છરાજાની
(મો. ૯૮૯૮૯૨૦૩૩૩)
ડૉ. સંજય તલસાણિયા
(મો. ૯૪૨૭૬૬૮૦૮૩)
શ્રી પ્રશાંત મહેતા
(મો. ૯૮૭૯૪૦૭૫૮૨)

મુદ્રક-પ્રકાશક :

શ્રી સુરસંગભાઈ ચૌહાણ
(મો. ૯૯૨૫૬૩૨૩૦૪)

માલિક :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટ

મુદ્રણ-સ્થાન :

ચામુંડા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રેલ્વે સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ,
ફોન : ૨૮૪૬-૨૪૪૦૫૦

પ્રકાશન-સ્થળ :

ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા,
ફોન : ૦૨૮૪૬-૨૪૪૧૧૮

તંત્રી સ્થાનેથી...

આજે વૈજ્ઞાનિકો સ્વીકારે છે કે આજથી ત્રણેક અબજ વર્ષ પહેલાં આપણી પૃથ્વી પર પ્રથમ જીવબિંદુઓ કોએસર્વેટ્સ જન્મ્યાં. કાળક્રમે અનેક જૈવિક-રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ અને અકસ્માતોના પરિણામે કોષ કેન્દ્રીય રચના ધરાવતા આદિજીવ પ્રોકેરિયોટિકનો ઉદ્ભવ થયો. ખોરાકની જરૂરિયાતના સંદર્ભે આ કોષોમાં ખેંચતાણ એટલી વધી કે તેમાંથી અનુકોષકેન્દ્રીય જીવો યુકેરિયોટિક જન્મ્યા. પાયાના સજીવકોષ ગણાતા આ કોષોમાંથી બે ફાંટા પડ્યા. જે કોષોએ નીલકણો તૈયાર કરીને પોતાનો ખોરાક જાતે બનાવી લેવાનું સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કર્યું તેમાંથી વનસ્પતિ સૃષ્ટિનો જન્મ થયો, જ્યારે જે કોષોએ ગમે તેમ કરીને પોતાનો ખોરાક તફડાવી લેવાની વૃત્તિ વિકસાવી તેમાંથી પ્રાણીસૃષ્ટિનો જન્મ થયો !! આમ આપણો ઉદ્ભવ-વિકાસ અવગુણોના ખાતરથી જ પોષાયો હોય ત્યારે ફળ કેવાં આવે ?

આજે માણસ દિવસેને દિવસે વધારે વિકૃત થતો જાય છે અને પશુઓને સારાં કહેવરાવે તેવું વિકૃત અને બિભત્સ વર્તન કરી રહ્યો છે. તો શું માનવ સમાજના કોઈ નિયમો હોઈ શકે ખરા કે જેનો ઉપયોગ જીવનને સંસ્કારી કરવા થઈ શકે ?

ઘટનાઓ તો અનેક ઘટે છે અને કહેવાય છે કે ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થતું રહે છે. હવે જો આગલા અનુભવોને આપણે યાદ રાખ્યા હોય, તેનાં પરિણામોને આપણે સમજ્યા હોઈએ તો જ્યારે આવી ઘટનાનું પુનરાવર્તન થતું હોય ત્યારે આપણે કેમ વર્તવું તેનો આપણને બોધ મળે અને એની એ ભૂલ ફરી ફરી ન કરીએ, ફરી ઠેસ ન ખાઈએ.

આ અંગે આપણા પૂર્વજોએ અનેક પ્રયોગો કરેલા છે પણ તેને આપણે યાદ રાખતા નથી તેથી ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન થાય ત્યારે આપણે થાપ ખાઈએ છીએ. વેર-પ્રતિવેર, લાભ-હાનિ, સુખ-દુઃખ એવા એકના એક અનુભવો આપણે ફરી ફરી લઈએ છીએ.

ચેતનાશક્તિનાં આ બળો કેવાં હશે ? ચેતના શક્તિની સંકોચન અને વિકસન આ બે પ્રક્રિયાઓ સતત ચાલતી જ રહે છે. માણસ જ્યારે પોતાને જ મહત્ત્વ આપે ત્યારે ચેતનાનું સંકોચન થાય છે અને જ્યારે બીજાને મહત્ત્વ આપે છે ત્યારે વિકસન થાય છે. સંકોચનથી દુઃખો અને વિકસનથી સુખોનો અનુભવ થાય છે. આ બંને પ્રક્રિયાનાં બીજાં પણ નામો છે. દ્વેષ-પ્રેમ, હિંસા-અહિંસા, વેર-ક્ષમા, ભય-અભય, લોભ-ત્યાગ વગેરે...

આ ચેતના, શક્તિના કેટલાક પ્રયોગો આપણા સંત-મહાત્માઓએ વ્યક્તિગત ક્ષેત્રે કરી બતાવ્યા છે. તે પ્રયોગોને આખા સમાજ ઉપર કેમ લાગુ પાડી શકાય તેના પ્રયોગો મહાત્મા ગાંધીએ સફળતાથી કર્યા છે. તેમણે પાપ અને પાપીને, હિંસા અને હિંસકને જુદાં પાડીને સમજાવ્યું કે પાપ અને હિંસા સામે યુદ્ધ, જ્યારે પાપી અને હિંસક તરફ કરુણા દાખવવાની છે. આવું કાંઈક સમજીશું તો માનવજાત બચી શકશે.

— અમીત વાં

(૦૧) પ્રાણાયામનાં સામાન્ય તત્ત્વો

- ભાગદેવજી

૧. પ્રસ્તાવના :

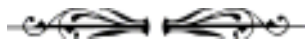
યૌગિક સાધનાના મુખ્ય બે વિભાગ છે. બહિરંગયોગ અને અંતરંગયોગ. અંતરંગયોગમાં ધ્યાન અને બહિરંગયોગમાં પ્રાણાયામને ચાવીરૂપ સાધના ગણવામાં આવે છે. શોધનકર્મ, આસન વગેરે બહિરંગ સાધનોની ચરિતાર્થતા પ્રાણાયામની સિદ્ધિમાં છે. પ્રાણાયામ ધ્યાનમાં પહોંચવાનું મહાદ્વાર છે.

પ્રાણાયામના સૈદ્ધાંતિક પક્ષની વિગતપૂર્ણ વિચારણા આપણે કરી ગયા છીએ. અહીં પ્રાણાયામની સાધન પદ્ધતિ વિશે વિચારણા કરીશું.

૨. સ્થળ, આસન, સમય, દેશ, ઋતુ વગેરે :

- (૧) પ્રાણાયામના અભ્યાસ માટેનું સ્થળ મચ્છર, ઘોંઘાટ કે અન્ય બાધાઓથી મુક્ત હોય તે આવશ્યક છે. બાધા પડશે એવી આશંકા પણ બાધારૂપ છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસ દરમિયાન પવનનો સીધો ઝપાટો સાધકના શરીર પર ન લાગે તે ખાસ જોવું. કોઈ શાંત, એકાંત અને રમણીય સ્થાનમાં અંદરથી બંધ થઈ શકે તેવા અલાયદા ઓરડાની વ્યવસ્થા થઈ શકે તો તે ઉત્તમ ગણાય.
- (૨) પલંગ કે ગાદલા પર બેસીને પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ન કરવો. સ્વચ્છ ભોંયતળિયા પર દર્ભાસન પાથરી તેના પર મૃગચર્મ અને તેના પર જાડા કાપડનો સ્વચ્છ ટુકડો પાથરીને આસન બનાવવાની પરંપરાગત પદ્ધતિ છે અને તે ઉત્તમ છે. તે શક્ય ન હોય તો ઊનના આસન પર સ્વચ્છ કાપડનો ટુકડો પાથરીને પણ આસન બનાવી શકાય. જે આસનનો ઉપયોગ સાધના કરવા માટે થતો હોય તેનો બીજો ઉપયોગ ન કરવો.
- (૩) સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને સમાસન-આ ચાર ધ્યાનોપયોગી આસનો છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસ દરમિયાન તેમાંના કોઈ એક

- આસનમાં બેસવું જોઈએ. આ ચારેમાં સિદ્ધાસન ઉત્તમ ગણાય છે. ભસ્ત્રિકા પ્રાણાયામ કરતી વખતે પદ્માસનમાં બેસવાની યૌગિક ગ્રંથોમાં સૂચના છે. (૪) યૌગિક ગ્રંથોમાં પ્રાણાયામનો અભ્યાસ દિવસમાં ચાર વખત કરવાનો આદેશ છે. પ્રાતઃકાલ મધ્યાહન, સાયંકાલ અને મધ્યરાત્રિ. કોઈક જગ્યાએ મધ્યરાત્રિ સિવાયના ત્રણ સમય પણ સૂચવાયા છે. પ્રારંભમાં સાધકે પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલ એમ બે જ વાર અભ્યાસ કરવો. પછી ત્રણ કે ચાર વાર સુધી પહોંચી શકાય. (૫) ગરમ કે અતિ ગરમ પ્રદેશ કરતાં સમાઘાત કે શીત પ્રદેશમાં પ્રાણાયામનો અભ્યાસ હિતાવહ ગણાય છે. (૬) ઋતુ, હવામાન અને પોતાની પ્રકૃતિનો પણ સાધકે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. પ્રાણાયામનાં પ્રકાર અને પ્રમાણ એ મુજબ નક્કી કરવા. ભસ્ત્રિકા અને સૂર્યભેદન પ્રાણાયામ ઉષ્ણતાપ્રદ પ્રાણાયામ છે. તેથી ગરમ પ્રદેશમાં, ગરમ ઋતુમાં તેમ જ પિત્તપ્રકૃતિના સાધકે આ બંનેનો અભ્યાસ સાવચેતીપૂર્વક કરવો. વર્ણી મધ્યાહન સમયે ભસ્ત્રિકા પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ન કરવો તેવો પ્રણાલિકાગત આદેશ છે. શીતલી અને સીત્કારી શીતળ પ્રકૃતિના પ્રણાયામ છે. શીત પ્રદેશમાં કે શીત ઋતુમાં તેનો બહુ અભ્યાસ ન કરવો. કફ પ્રકૃતિના સાધકોએ પણ તેનો અભ્યાસ કરવામાં સાવચેતી રાખવી. (૭) સામાન્યતઃ પ્રાણાયામના અભ્યાસના પ્રારંભ માટે વસંત અને શરદ ઋતુને ઉપયુક્ત ગણવામાં આવે છે. (૮) પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ખાલી પેટે કરવો જોઈએ. ભોજન પછી પાંચ કલાકે, હળવા નાસ્તા પછી

અઢી કલાકે અને એકાદ વાટકા દૂધ પછી અડધા કલાકે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી શકાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિના સાધક થોડું દૂધ પીધા પછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે તે ઈષ્ટ છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસ પછી તુરત ભોજન ન કરવું. અડધો કલાક વીતવા દેવો જોઈએ.

- (૮) સવારે શૌચ-સ્નાનાદિ પછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. બાકીના સમયે સ્નાન અનિવાર્ય નથી. સાધક પોતે પોતાની પ્રકૃતિ, ઋત, સ્થળનું હવામાન, ઉંમર વગેરે પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રમાણે નક્કી કરી શકે છે.
- (૧૦) પ્રાણાયામના અભ્યાસ વખતે શરીર-મન શાંત અવસ્થામાં હોય તે ઈષ્ટ છે.
- (૧૧) સામાન્યતઃ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આસનના અભ્યાસ પછી અને ધ્યાન પહેલાં કરવો જોઈએ. આસનનો અભ્યાસ જો કરતા હોય તો, સવાર અથવા સવાર-સાંજ પૂરતો જ છે.

૩. પ્રાણાયામનું સામાન્ય સ્વરૂપ :

- (૧) પ્રાણાયામનાં ત્રણ અંગ છે; પૂરક, કુંભક અને રેચક. પૂરક એટલે વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી શ્વાસને અંદર લેવાની ક્રિયા. કુંભક એટલે શ્વાસને ધારણ કરી રાખવાની ક્રિયા. આંતરકુંભક, પૂરકને અંતે કરવાનો હોય છે અને તેમાં શ્વાસને અંદર ધારણ કરી રાખવાનો હોય છે. બાહ્ય કુંભક, રેચકને અંતે કરવાનો હોય છે અને તેમાં શ્વાસને બહાર રોકી રાખવાનો હોય છે. રેચક એટલે વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી શ્વાસને બહાર કાઢવાની ક્રિયા.
- (૨) પૂરક અને રેચક ખૂબ ધીમેધીમે કરવા જોઈએ. પૂરકના સમય કરતાં રેચકનો સમય બમણો હોવો જોઈએ.
- (૩) પૂરક અને રેચક દરમિયાન હવાનો પ્રવાહ એકધારો વહેવો જોઈએ. સહેજ પણ આંચકો ન લાગે, પ્રવાહમાં વધઘટ ન થાય, પ્રવાહ બંધ ન થાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

(૪) પૂરક-રેચક કે પૂરક-કુંભક-રેચકનું જે પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવે તે જ પ્રમાણ છોક છોલ્લે સુધી જાળવી રાખવું જોઈએ.

(૫) પ્રાણાયામની કોઈપણ અવસ્થાએ જોરપૂર્વક પ્રમાણ વધારવાનો પ્રયત્ન ન કરવો.

(૬) કુંભક એટલો લાંબો ન કરવો કે જેથી રેચક કરવામાં ઉતાવળ કરવી પડે. નક્કી કરેલા પ્રમાણ મુજબ રેચક સરળતાથી કરી શકાય તે દૃષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખીને કુંભકનું પ્રમાણ નક્કી કરવું જોઈએ.

(૭) સમયનું માપન કરવાની પદ્ધતિ :

(૧) પ્રારંભમાં ઘડિયાળનો ઉપયોગ કરી શકાય.

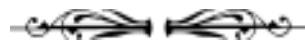
(૨) દર સેકન્ડે એક પ્રમાણે સંખ્યા ગણવાની ટેવ સાધકે પાળવી જોઈએ. એટલે પછી ઘડિયાળને બદલે સંખ્યા-ગણતરી દ્વારા સમય માપન કરી શકાય.

(૩) ત્યાર પછી સંખ્યાને બદલે ઓમકાર, ગાયત્રી જેવા મંત્રના જપથી સમયગાળો ગોઠવી શકાય.

(૪) છેવટે મંત્રાત્મકને બદલે ધ્યાનાત્મક પ્રાણાયામ કરવો હોય તો માનસિક અંદાજથી સમય માપનની કળા સાધકે હસ્તગત કરવી જોઈએ અને એ મુજબ પણ સમયનો ગાળો જાણી શકાય.

(૮) પ્રારંભમાં કુંભક વિનાના પૂરક-રેચકનો સાધકે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પૂરક-રેચકના પ્રમાણ અને આવર્તનમાં વિકાસ ક્યા પ્રમાણથી કરવો, તેની સામાન્ય રૂપરેખા નીચે મુજબ છે :

	પૂરક	રેચક	આવર્તનની સંખ્યા
પ્રથમ સપ્તાહ	૫	૧૦	૫
દ્વિતીય-તૃતીય સપ્તાહ	૭	૧૪	૬
ચતુર્થ સપ્તાહ	૮	૧૬	૮
બીજા બે મહિના	૧૦	૨૦	૧૦

ચોથો મહિનો	૧૨	૨૪	૧૨
પાંચમો મહિનો	૧૪	૨૮	૧૪
છઠ્ઠો મહિનો	૧૫	૩૦	૧૫

આ એક સામાન્ય અંદાજિત વિકાસ ક્રમ છે. વ્યક્તિગત ભિન્નતા મુજબ ફેરફાર કરી શકાય. પૂરક કે રેચકની કોઈપણ અવસ્થામાં મૂંઝવણ ન થાય તેની કાળજી રાખવી.

(૯) કુંભક ઉમેર્યા પછી ત્રણેનાં પ્રમાણનો વિકાસક્રમ નીચેની રીતે ગોઠવવો :

પૂરક	કુંભક	રેચક
૧	૧	૨
૧	૨	૨
૧	૩	૨
૧	૪	૨

યૌગિક શાસ્ત્રોમાં પૂરક, કુંભક અને રેચકનું પ્રમાણ ૧:૪:૨ નું રાખવાનું કહ્યું છે. એટલે કે પૂરક કરતાં કુંભક ચાર ગણો અને રેચક બે ગણો. પરંતુ આ પ્રમાણનો વિનિયોગ પ્રારંભથી જ કરવાનો નથી. તેથી ક્યા ક્રમે વિકાસ કરતાં કરતાં ૧:૪:૨ ના પ્રમાણ સુધી પહોંચવું તે દર્શાવવા માટે ઉપરોક્ત વિકાસક્રમ દર્શાવ્યો છે.

(૧૦) કુંભક ઉમેર્યા પછી પ્રારંભમાં બધા જ આવર્તનો કુંભક સહિત કરવા જોઈએ તેવું નથી. પ્રારંભમાં માત્ર બે કે ત્રણ જ પ્રાણાયામ કુંભક સહિત કરવા. બાકીના પ્રાણાયામ કુંભક વિના કેવળ પૂરક-રેચકયુક્ત કરવા.

દષ્ટાંત : પંદર આવર્તનો કરવા હોય તો પ્રારંભમાં છ આવર્તનો કુંભક વિનાના કરવા. ત્યાર પછી ત્રણેક આવર્તનો કુંભક સહિત અને છેવટના છ આવર્તનો કુંભક વિનાના કરવા. કુંભકની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધારવી.

(૧૧) આંગળીઓની ગોઠવણી : પ્રાણાયામના અભ્યાસ દરમિયાન એક કે બંને નસકોરાં બંધ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. નસકોરાં બંધ કરવાની પરંપરાગત પદ્ધતિ છે. તે માટે આંગળીઓની ગોઠવણ કરવાની હોય છે. આ માટે જમણા હાથનો જ ઉપયોગ કરવો. પ્રથમ જમણા હાથની બધી આંગળીઓ ફેલાયેલી રાખવી. પછી તર્જની અને મધ્યમા બંને આંગળીઓ વાળી

દેવી. આ બંને વાળેલી આંગળીઓનો ઉપયોગ નસકોરાં બંધ કરવામાં કરવાનો નથી. પછી જમણો હાથ કોણીથી વાળીને, કોણીને છાતી પર આરામદાયક અવસ્થામાં ગોઠવવી જેથી અનાવશ્યક થાક ન લાગે. જમણા હાથના આંગળાં નાકની ઢાંડી પર એવી રીતે ગોઠવવાં કે અંગૂઠો નાકની ઢાંડીની સહેજ જમણી બાજુ અને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા - બંને આંગળીઓ ડાબી બાજુ રહે. હવે જ્યારે જમણું નસકોરાં બંધ કરવું હોય ત્યારે અંગૂઠો સહેજ નીચે આવશે અને જમણા નસકોરાને બંધ કરશે. તે વખતે બંને આંગળીઓ નાકની ઢાંડી પર જ આરામદાયક રીતે ગોઠવાયેલી રહેશે. જ્યારે ડાબું નસકોરાં બંધ કરવું હોય ત્યારે અંગૂઠો નાકની ઢાંડી પર પોતાની મૂળ જગ્યાએ પાછો આવી જશે અને બંને આંગળીઓ ડાબા નસકોરા પર નીચે આવશે અને ડાબા નસકોરાને દબાવીને બંધ કરશે. જ્યારે બંને નસકોરાં બંધ કરવાં હોય ત્યારે અંગૂઠો જમણા નસકોરાને અને બંને આંગળીઓ ડાબા નસકોરાને બંધ કરે. આ સમગ્ર ક્રિયા દરમિયાન તર્જની અને મધ્યમા બંને વાળેલી અવસ્થામાં જ રહેશે. ડાબા હાથનો નસકોરા બંધ કરવામાં ઉપયોગ નથી.

(૧૨) પ્રાણાયામના જ્ઞાનમુદ્રા : ધ્યાન કે પ્રાણાયામના અભ્યાસ દરમિયાન હાથના આંગળાની ગોઠવણીમાં જ્ઞાનમુદ્રાનો ઉપયોગ થાય છે. આ મુદ્રા સામાન્યતઃ ધ્યાનોપયોગી આસનના ભાગરૂપે ધારણ કરવામાં આવે છે.

બંને હાથની હથેળી અને આંગળાં ફેલાયેલાં રાખવાં. પછી તર્જની અંગૂઠાને મળવા માટે વળશે અને અંગૂઠો પણ તર્જની તરફ સહેજ વફશે. આ સિવાયની બાકીની ત્રણે આંગળીઓ ભેગી અને સીધી રહેશે.

આ ગોઠવણીનો પ્રતીકાત્મક અર્થ છે - અંગૂઠો પરમ ચૈતન્યનું પ્રતીક છે. તર્જની પ્રત્યક્ આત્માનું પ્રતીક છે. બંનેનું મિલન જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પ્રતીક છે. બાકીની ત્રણે આંગળી એ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું પ્રતીક છે. પ્રત્યક્ આત્મા(તર્જની) ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ(બાકીની ત્રણે આંગળીઓ)ને છોડીને પરમાત્મા(અંગૂઠા) તરફ વફે ત્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે એવો આ જ્ઞાનમુદ્રાનો સાંકેતિક અર્થ થાય છે.

જમણો હાથ નાક પર ગોઠવાયેલો હોય ત્યારે ડાબો હાથ ઘૂંટણ પર જ્ઞાનમુદ્રામાં ગોઠવાયેલો રહેશે અને બંને હાથ નીચે રાખવાના હોય ત્યારે બંને હાથ ઘૂંટણ પર જ્ઞાનમુદ્રામાં ગોઠવાયેલા રહેશે.

૪. પૂરક, કુંભક અને રેચક :

(૧) પૂરક :

પૂરક પ્રાણાયામનું પ્રથમ અંગ છે. પૂરકમાં શ્વાસને અંદર લેવાનો હોય છે. પરંતુ શ્વાસને અંદર લેવા માત્રથી પૂરક બનતો નથી. એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી અને મનોયોગ પૂર્વક જ્યારે શ્વાસ અંદર લેવામાં આવે ત્યારે પૂરક બને છે. આપણે અહીં જોઈએ કે પૂરકનું ખરું સ્વરૂપ શું છે.

ફેફસાંમાં રહેલી હવા શક્ય તેટલી બહાર કાઢ્યા પછી પૂરકનો આરંભ કરવો જોઈએ.

સામાન્ય શ્વાસ લેતી વ્યક્તિ સ્વભાવિક ગતિથી કોઈપણ પ્રકારના નિયંત્રણ વિના શ્વાસ અંદર લે છે.

- (૧) પૂરક દરમિયાન શ્વાસ બને તેટલો ધીમેધીમે અંદર લેવો.
- (૨) આ ગતિ પૂરકના આરંભથી અંત સુધી એક સરખી રાખવી. એટલે કે પૂરકના આરંભની પ્રથમ સેકંડ દરમિયાન જેટલી હવા અંદર લેવામાં આવે તેટલી જ હવા પૂરકના અંત સુધી દરેક સેકંડ દરમિયાન લેવાવી જોઈએ.
- (૩) સામાન્ય શ્વાસ દરિયાન, હવા અંદર ભરાવાને પરિણામે પેટ આપોઆપ બહાર આવે છે. પૂરક દરમિયાન પણ પેટ બહાર તો આવશે જ, પરંતુ પૂરકમાં પેટના બહાર આવવા પર નિયંત્રણ રાખવાનું છે. પેટને પૂરેપૂરું બહાર આવવા ન દેવું. પૂરક દરમિયાન છાતી પૂરેપૂરી બહાર આવશે. પૂરક દરમિયાન જો પેટને આંશિક રીતે નિયંત્રિત કરવામાં આવે તો છાતી વધુ ફૂલે છે અને પરિણામે વધુ હવા અંદર ખેંચી શકાય છે, એમ પ્રાયોગિક રીતે સિદ્ધ થયું છે. વળી, પેટને નિયંત્રણમાં રાખવાનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ ઘણું છે. એ જ પ્રક્રિયા આગળ જતાં

ઉડ્ડિયાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જે ત્રિબંધ પ્રાણાયામનો ભાગ છે. નાભિની નીચેનો ભાગ અંદર તરફ દબાયેલો રહે તેથી પ્રાણના ઊર્ધ્વગમનમાં સહાયતા મળે છે.

- (૪) પૂરક દરમિયાન શ્વાસને એકધારો અને ધીમેધીમે લેવાનો ઉપાય એ છે કે શ્વાસ નળીના મુખને આંશિક રીતે બંધ રાખવું, આમ કરવાથી હવાનો માર્ગ સાંકડો થશે અને પરિણામે દર સેકંડે ઓછી હવા જશે અને પૂરક લાંબો થશે.
- (૫) પૂરક દરમિયાન પેટ અને છાતીનો ભાગ ધીમે ધીમે જ ફૂલશે, તેનાથી પણ શ્વાસ પર નિયંત્રણ રહેશે અને પૂરક લાંબો કરવામાં સહાય મળશે.
- (૬) પૂરક દરમિયાન માત્ર પેટ અને છાતી જ નહિ પરંતુ વાંસા સહિત સમગ્ર શરીર ફુગ્ગાની જેમ ફૂલે છે.
- (૭) પૂરક દરમિયાન પેટ અને છાતીનો ભાગ નીચેના ક્રમે ફૂલશે. પૂરકના આરંભે સૌથી પહેલાં પેટનો ભાગ ફૂલશે પછી ધીમે ધીમે પેટ અને છાતીની વચ્ચેનો ભાગ ફૂલશે અને છેવટે છાતી ફૂલશે. એ વખતે પેટ થોડું સંકોચાશે અને પરિણામે છાતી વધુ ફૂલશે. આમ શરીરના ફૂલવાની પ્રક્રિયાનો આરંભ નીચેથી થાય છે અને નીચેથી ઉપર તરફ ફૂલવાની પ્રક્રિયા સમગ્ર પૂરક દરમિયાન ચાલુ રહે છે.
- (૮) પૂરકના અંતિમ ભાગમાં આંચકા મારીને શ્વાસને વધુ લાંબો કરવાના પ્રયત્નો ન કરવા. એમ કરવાથી વધુ હવા અંદર લેવાય છે, તેવું નથી અને આ રીતે આંચકા મારવા તે નુકશાનકારક પણ છે.

૨. કુંભક :

કુંભક એટલે એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી મનોયોગપૂર્વક શ્વાસને અંદર કે બહાર ધારણ કરી રાખવો તે. આંતરકુંભકનો વિશેષ પ્રચાર હોવાથી અહીં આંતરકુંભકને ખ્યાલમાં રાખીને વિચાર કરશું.

કુંભક દરમિયાન અંદર રહેલી હવાને ચાર રીતે બંધ કરવામાં આવે છે.

- (૧) glottis(શ્વાસનળીના મુખ)ને સંપૂર્ણ રીતે બંધ કરવામાં આવે છે.
 (૨) જાલંધરબંધ ધારણ કરવામાં આવે છે. જાલંધરબંધમાં દાઢીને છાતી સાથે દઢતાથી લગાડવામાં આવે છે.
 (૩) બંને નસકોરાંને આંગળીઓથી બંધ કરવામાં આવે છે.
 (૪) છાતીને દઢતાથી ફૂલેલી અવસ્થામાં રાખવામાં આવે છે. જો છાતીને દઢતાથી ફૂલેલી રાખવામાં ન આવે તો glottis બંધ રાખવાનું મુશ્કેલ છે અને glottis બંધ ન રહે તો બાકીના બે બંધનો દ્વારા કુંભક ધારણ કરવો શક્ય પણ નથી અને હિતાવહ પણ નથી.
 (૫) જો glottis બરાબર બંધ ન રહે તો હવા ઉપર ચડે તેવી શક્યતા છે અને તેનાથી કાનનો દુઃખાવો થઈ શકે.
 કુંભક કેટલો વખત ધારણ કરવો તે નક્કી કરવા માટે બે બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો.
 (૧) કુંભક દરમિયાન મૂંઝવણનો અનુભવ ન થવો જોઈએ.
 (૨) કુંભક એટલો જ કરવો કે રેચક કરતી વખતે ઉતાવળ ન કરવી પડે.
 કુંભક છોડતી વખતે નીચેના ક્રમે આગળ વધવું.
 (૧) સૌથી પહેલાં નસકોરાં પરથી આંગળીઓનું દબાણ કરવું.
 (૨) પછી જાલંધરબંધ છોડવો.
 (૩) પછી glottis આંશિક રીતે ખુલ્લાં મૂકવાં.
 (૪) છેલ્લે છાતીના ભાગને ધીમેધીમે અંદર લેવાનો પ્રારંભ કરવો અને સાથેસાથે જ રેચકનો પ્રારંભ કરવો.

૩. રેચક :

રેચક એટલે શ્વાસને વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી મનોયોગપૂર્વક બહાર કાઢવાની ક્રિયા.

ડિસેમ્બર: ૨૦૧૯

- (૧) જે નસકોરાથી રેચક કરવાનો હોય તે નસકોરાં ખુલ્લું રાખી, બીજા નસકોરાને અગાઉ જણાવેલી પદ્ધતિથી બંધ રાખવું.
 (૨) glottis અંશતઃ બંધ રહેશે.
 (૩) રેચક પૂરક કરતાં બમણો લાંબો હોવો જોઈએ તેથી રેચક કરવામાં કદી ઉતાવળ ન થવી જોઈએ. વળી રેચક ઉતાવળથી થાય તો બલહાનિ થાય છે એવો યોગ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે.
 (૪) છાતી અને પેટ રેચકની ગતિથી ધીમે ધીમે સંકોચાતાં જશે. છાતી પૂરેપૂરી સંકોચાયા પછી પણ પેટના સંકોચનનું કાર્ય ચાલુ રહેશે. પેટ જેટલું વધુ સંકોચાય તેટલું સારું. પરંતુ અનાવશ્યક આંચકા મારવા નહિ. પેટના સંકોચનની પ્રક્રિયા સુધી રેચક ચાલુ રહેશે.
 (૫) પૂરક અને કુંભક વધારે પ્રમાણમાં અને અયુક્ત રીતે થાય તો ફેફસાંને નુકશાન થાય તેવો સંભવ છે. જ્યારે રેચક જોરથી અને ઉતાવળથી કરવામાં આવે તો હૃદયને નુકશાન થાય તેવું જોખમ છે.

૪. બાહ્યકુંભક અંગે વિશેષ :

- (૧) બાહ્યકુંભક દરમિયાન જાલંધરબંધની આવશ્યકતા નથી.
 (૨) બાહ્યકુંભક દરમિયાન હવા અંદર ભરવામાં આવેલી હોતી નથી એટલે તે આંતરકુંભકના પ્રમાણમાં કઠિન તથા જોખમી છે. તેથી તેનો અભ્યાસ આંતરકુંભકના પર્યાપ્ત અભ્યાસ પછી કરવો જોઈએ.
 (૩) કેટલીક યૌગિક પરંપરામાં આંતર અને બાહ્ય બંને કુંભક, પ્રાણાયામના દરેક આ વર્તન દરમિયાન કરવાના હોય છે. પરંતુ એ ઘણો કઠિન અભ્યાસ છે અને બહુ અભ્યાસ પછી શરૂ કરી શકાય છે.

કમશી...

સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ, કુમાર છાત્રાલય પાસે,
 જોધપર(નદી), વાયા-મોરબી, ૩૬૩૬૪૨, ફોન
 ૦૨૮૨૨-૨૮૨૬૮૮

(૦૨) ગાંધીજીની દોઢ શતાબ્દિ-૧૦
ગાંધીજીના અંતરે ટોલ્સટોયનું સ્થાન

- હીરજી નાકરાણી

રશિયન મહર્ષિ લિયો ટોલ્સ્ટોયની પ્રથમ જન્મ શતાબ્દી ૧૦ સપ્ટેમ્બર-૧૮૨૮ના રોજ સત્યાગ્રહ આશ્રમ-કોચરબમાં ગાંધીજીના પ્રમુખ સ્થાન હેઠળ અમદાવાદના યુવકસંઘની વિનંતીથી ઊજવવામાં આવી. તે વખતે ગાંધીજી જે બોલ્યા તે તેમની ભાષામાં જ વાંચીએ.

ગાંધીજીએ તેમના ત્રણ પ્રેરણાપુરુષોમાં બીજું સ્થાન લિયો ટોલ્સ્ટોયને આપ્યું હતું. તેમણે લિયોના સાહિત્યમાંથી, જીવનના વિવિધ અનુભવોમાંથી અને જીવનનાં મૂલ્યોના સંસ્કારોમાંથી જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું, પોતાનાં જીવનમૂલ્યોને બદલવામાં તેમ જ વાસ્તવિક જીવનવ્યવહારમાં આચરનારા પ્રયોગશીલ ગાંધીજીએ જે કંઈ અમૂલ્ય ભાથું મેળવ્યું હતું તેને તેમની જ વાણીમાંથી સહજ ભાવે સરી પડેલા શબ્દો દ્વારા આપણે સમજવાની કોશિશ કરીએ.

“મારી પોતાની માનસિક સ્થિતિ અત્યારે મુદ્દલ એવી નથી કે હું એકેય તિથિ અથવા એકેય ઉત્સવ ઊજવવાને લાયક રહ્યો હોઉં. થોડા વખત પર નવજીવન કે ચંગઈન્ડિયાના એક વાચકે મને પ્રશ્ન પૂછેલો: “તમે શ્રાદ્ધ વિશે લખી ચૂક્યા છો કે વડીલોનું ખરું શ્રાદ્ધ તો તેમની પુણ્યતિથિને દિવસે તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરવાથી ને તે પોતાનામાં વણી કાઢવાથી થઈ શકે છે. તેથી હું પૂછું છું કે તમે તમારા વડીલની શ્રાદ્ધતિથિ કઈ રીતે ઊજવો છો ?”

“વડીલની શ્રાદ્ધતિથિ હું જીવન હતો ત્યારે ઊજવતો. પણ અત્યારે તમને કહેતાં શરમાતો નથી કે મને વડીલની શ્રાદ્ધતિથિનું સ્મરણ સરખુંયે નથી. કેટલાંય વર્ષો થયાં એક પણ શ્રાદ્ધતિથિ ઊજવવાનું મને સ્મરણ નથી એટલે મારી કઠિન સ્થિતિ છે; અથવા કહો કે સુંદર સ્થિતિ છે. અથવા કેટલાક મિત્રો માને છે તેમ, ગાઢ મોહની સ્થિતિ છે. જે કાર્ય હાથમાં આવ્યું હોય તેનું ચોવીસ કલાક રટણ કરવું, મનન કરવું. જેટલે અંશે બને તેટલે અંશે તેને સુવ્યવસ્થિત કરવું. તેમાં બધું આવી જાય છે. ટોલ્સ્ટોય જેવાના ઉત્સવો પણ આવી જાય છે.

“દત્તાત્રેયની માફક મેં જગતમાં ઘણા ગુરુ કર્યા છે, એમ હું મારા માટે કહી શકું તો મને ગમે. પણ મારી એ સ્થિતિ નથી. મેં તો એથી ઊલટું કર્યું છે કે હું હજી સુધી ધર્મગુરુને શોધવા મથી રહ્યો છું. ગુરુ મેળવવાને મોટી લાયકાત જોઈએ છે, એવી મારી માન્યતા છે. અને તે દિવસે દિવસે દઢ થતી જાય છે. જેને એ લાયકાત મળી રહે છે તેની પાસે ગુરુ સામે ચાલીને આવે ! મારામાં એ લાયકાત નથી. ગોખલેને મેં રાજ્યપ્રકરણી ગુરુ કહ્યા છે. તેમણે મને તે ક્ષેત્ર પરત્વે પૂરો સંતોષ આપ્યો હતો. એમના કહેવા વિશે કે એમની આજ્ઞાને વિશે મને તર્ક-વિતર્ક કદી ન થતા. એ મારી સ્થિતિ કોઈ ધર્મગુરુ વિશે નથી.

“છતાં હું તો કહું કે ત્રણ પુરુષોએ મારા જીવન પર મોટામાં મોટી અસર કરી છે. એમાં પહેલું સ્થાન હું રાજચંદ્ર કવિને આપું છું, બીજું ટોલ્સ્ટોયને અને ત્રીજું રસ્કિનને. ટોલ્સ્ટોય અને રસ્કિન વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે અને બંનેના જીવન વિશે હું વધારે જાણું તો બેમાં કોને પહેલાં મૂકું એ નથી જાણતો. પણ અત્યારે તો બીજું સ્થાન ટોલ્સ્ટોયને આપું છું. ટોલ્સ્ટોયના જીવન વિશે ઘણાં વાંચ્યું હશે તેટલું મેં નથી વાંચેલું. તેમણે લખેલાં પુસ્તકોનું મારું વાચન પણ બહુ ઓછું છે એમ કહીએ તો ચાલે. એમના જે પુસ્તકની અસર મારા પર બહુ જ પડી તેનું નામ ‘Kingdom of Heaven is within you’ એનો અર્થ એ કે ઈશ્વરનું રાજ્ય તમારા હૃદયમાં છે; એને બહાર શોધવા જશો તો ક્યાંયે નહીં મળે. એ મેં ચાલીસ વરસ પર વાંચેલું. તે વેળા મારા વિચારો કેટલીયે બાબતમાં શંકાશીલ હતા; કેટલીય વખતે મને નાસ્તિકતાના વિચારો આવી જતા. વિલાયત ગયો ત્યારે તો હું હિંસક હતો; હિંસા પર મને શ્રદ્ધા હતી અને અહિંસા વિશે અશ્રદ્ધા હતી. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મારી એ અશ્રદ્ધા ચાલી ગઈ. ત્યાર પછી એમનાં કેટલાંક બીજાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં. તેની દરેકની શી અસર થઈ તે ન કહી શકું, પણ તેમના સમગ્ર જીવનની શી અસર થઈ તે જ કહી શકું છું.

“એમના જીવનમાંથી બે વસ્તુ મને પોતાને ભારે લાગે છે. એ કહે તેવું કરનારા પુરુષ હતા. એમની સાદાઈ અદ્ભુત હતી; બાહ્ય સાદાઈ તો હતી જ. એ અમીર વર્ગના માણસ; આ જગતના છપ્પને ભોગ તેમણે ભોગવેલા. ધનદોલતને વિશે મનુષ્ય જેટલું ઈચ્છે છે તે બધું તેમને સાંપડેલું. છતાં એમણે ભરજીવાનીમાં પોતાના સુકાનને ફેરવ્યું. દુનિયાના અનેક પ્રકારના રંગો જોયા છતાં અનેક પ્રકારના સ્વાદ ચાખ્યા છતાં જ્યારે એમને લાગ્યું કે એમાં કંઈ જ નથી, ત્યારે તેમણે પૂંઠ ફેરવી અને છેવટ સુધી પોતાના વિચારોમાં કાયમ રહ્યા. તેથી એક ઠેકાણે તો મેં લખી મોકલ્યું છે કે ટોલ્સ્ટોય આ યુગની સત્યની મૂર્તિ હતા. એમણે સત્યને જેવું માન્યું તેવી રીતે ચાલવાને ઉગ્ર પ્રયત્ન કર્યો. સત્યને છુપાવવાનો કે મોળું કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. લોકોને દુઃખ થશે કે સારું લાગશે; મોટા શહેનશાહને ઠીક લાગશે કે નહીં, તેનો વિચાર કર્યા વિના તેમને જે પ્રકારે જે વસ્તુ ભાસી, તે જ પ્રકારે તેમણે કહી. ટોલ્સ્ટોય પોતાના યુગને માટે અહિંસાના એક ભારે પ્રવર્તક હતા.

“અહિંસા વિશે જેટલું સાહિત્ય પશ્ચિમને સારુ ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું, તેટલું સૌંસરવું ચાલી જાય એવું બીજા કોઈએ લખેલું મારી જાણમાં નથી. એથી આગળ જઈને કહું તો, અહિંસાનું સૂક્ષ્મદર્શન ટોલ્સ્ટોયે જેટલું કર્યું અને એના પાલનનો જેટલો પ્રયત્ન ટોલ્સ્ટોયે કર્યો, એટલો અમલ કે એટલો પ્રયત્ન કરનાર અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ છે એવો મને ખ્યાલ નથી. એવા કોઈ મનુષ્યને હું જાણતો નથી.

“મારે સારુ આ સ્થિતિ દુઃખદાયક છે, મને એ ગમતી નથી. હિન્દુસ્તાન કર્મભૂમિ છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઋષિમુનિઓએ અહિંસાના ક્ષેત્રમાં મોટામાં મોટી શોધો કરી છે. પણ આપણે વડીલોપાર્જિત મિલકત પર નભી નથી શકતા. એમાં જો વૃદ્ધિ ન કરતા રહીએ તો એને ખાઈ જઈએ છીએ.

“આપણા ધર્માધ્યક્ષોએ એકપક્ષીય જ વિચાર કર્યો છે. તેમના વાચન, કથન અને વર્તનમાં એકમેળ પણ નથી. પ્રજાને સારું લાગે કે નહીં, જે સમાજમાં પોતે કામ કરે છે તે સમાજને સારું લાગે કે નહીં, તો પણ ટોલ્સ્ટોયની માફક ચોખ્ખેચોખ્ખું સંભળાવનારા માણસો આપણે ત્યાં નથી મળી આવતા. એવી આપણા આ અહિંસાપ્રધાન મુલકની

દયામણી દશા છે.

“આપણી અહિંસા નિંદવાલાયક છે. માંકડ, મચ્છર, ચાંચડ પક્ષી અને પશુઓને જેમતેમ કરી નિભાવવામાં જાણે આપણે અહિંસાની સમાપ્તિ જોઈ રહ્યા છીએ. તે પ્રાણીઓ રિબાય તો ફિકર નથી કરતા; રિબાવવામાં પોતે ભાગ લેતા હોઈએ તોયે ફિકર નથી કરતા. પણ રિબાતાં પ્રાણીઓને કોઈ પ્રાણમુક્ત કરે અથવા આપણે તેમાં ભાગ લઈએ તો તેમાં આપણને ઘોર પાપ લાગે છે. એ અહિંસા નથી એવું હું લખી ગયો છું અને ટોલ્સ્ટોયનું સ્મરણ કરાવતી વખતે ફરી કહું છું કે અહિંસાનો અર્થ એ નથી. અહિંસા એટલે પ્રેમનો સમુદ્ર; અહિંસા એટલે વેરભાવનો સર્વથા ત્યાગ, અહિંસામાં દીનતા, ભીરુતા ન હોય. ડરીડરીને ભાગવાનું ન હોય. અહિંસામાં તો દૃઢતા, વીરતા, નિશ્ચલપણું હોવું જોઈએ.

“આ અહિંસા હિન્દુસ્તાનમાં શિક્ષિત વર્ગમાં જોવામાં આવતી નથી. તેમને સારુ ટોલ્સ્ટોયનું જીવન પ્રેરણારૂપ છે. એમણે જે વસ્તુ માની તેનું પાલન કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો. અને એમાંથી કદી પાછા ન ફર્યા. હું માનતો નથી કે એમને પેલી સોટી ન મળી. ન મળી એમ તો આપણે પોતે કહું. એમને એમ કહેવું શોભતું નથી. પણ ટોલ્સ્ટોયના ટીકાકારો લખે છે કે સોટી તેમને ન મળી, તે હું માનતો નથી. એમને જે અહિંસાનું દર્શન થયું એનો એમણે સર્વાંશે અમલ ન કર્યો એમ કોઈ કહે તો હું માનું. આ જગતમાં એવો જીવતો પુરુષ કોણ છે જે પૂરો અમલ કરી શક્યો છે? મારું તો માનવું છે કે દેહધારીને માટે સંપૂર્ણ અહિંસાનો અમલ અશક્ય છે. દેહ રહ્યો છે ત્યાં સુધી કંઈક પણ અહંભાવ તો રહ્યો જ છે. અહંભાવ છે ત્યાં સુધી જ શરીરને ધારણ કરવાપણું છે. તેથી શરીર સાથે હિંસા રહેલી જ છે. ટોલ્સ્ટોયે પોતે જે કહેલું કે જે પોતાને આદર્શ પહોંચ્યો માને તે જ ખલાસ થયો સમજવો. ત્યારથી એની અધોગતિ શરૂ થઈ. જેમજેમ આદર્શની નજીક જઈએ તેમતેમ આદર્શ દૂર ભાગતો જાય છે. જેમ તેની શોધમાં આગળ વધતા જઈએ તેમ જણાય છે કે હજી એક ટૂંક ચડવી બાકી છે. કોઈ ઝપાટાબંધ ટૂંકો ન ચડી શકે. એમ માનવામાં હીણપત નથી, નિરાશા નથી, પણ નમ્રતા અવશ્ય છે. તેથી આપણા ઋષિમુનિઓએ કહ્યું કે મોક્ષ એ શૂન્યતા છે. મોક્ષ મેળવનારે શૂન્યતા મેળવવાની

છે. એ ઈશ્વરપ્રસાદ વિના ન આવે. એ શૂન્યતા, જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી આદર્શરૂપે જ રહે છે. એ વસ્તુને ટોલ્ટોયે ચોખ્ખી જોઈ. તેને બુદ્ધિમાં અંકિત કરી, તેની તરફ બે પગલાં ભર્યાં તે જ વખતે એમને લીલી સોટી જડી. એ સોટીનું એ વર્ણન ન કરી શકે, મળી એટલું જ કહી શકે. છતાં મળી એમ કહું હોત તો ટોલ્ટોયનું જીવન સમાપ્ત થાત.

“ટોલ્ટોયના જીવનમાં જે વિરોધાભાસ દેખાય છે તે ટોલ્ટોયની નામોશી કે ઉણપ નથી, પણ જોનારની છે.

“... આપણી જો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી હોય તો આપણાં બધાં કાર્યોમાં બીજાનો વિરોધ ભાસે તેથી શું? ખરું જોતાં એ વિરોધ નથી પણ ઉન્નતિ છે. તેમ ટોલ્ટોયના જીવનમાં જે વિરોધ જણાય છે તે વિરોધ નથી, પણ આપણા મનમાં લાગતો વિરોધનો ભાસ છે. મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં કેટલા પ્રયત્નો કરતો હશે. રામરાવણના યુદ્ધમાં કેટલી જીતો મેળવતો હશે એનું ભાન એને પોતાને નથી હોતું. જોનારને તો ન જ હોઈ શકે. તે જરાક લપસ્યો તો તે કંઈ જ નથી એમ જગતને લાગે છે. અને લાગે છે તે સારું જ છે. તેને સારુ જગત નિંદાને યોગ્ય નથી. તેથી સંતોએ કહ્યું છે કે જગત જ્યારે આપણને નિંદે ત્યારે આપણે આનંદ માનવો અને સ્તુતિ કરે ત્યારે થથરવું. જગત બીજું ન કરી શકે. તેણે તો મેલ જુએ ત્યાં તે નિંદવો જ રહ્યો. પણ મહાપુરુષનું જીવન જોવા બેસીએ ત્યારે મેં કહેલી વાત યાદ રાખવી. એણે હૃદયમાં કેટલાં યુદ્ધો કર્યાં હશે અને કેટલી જીતો મેળવી હશે એનો પ્રભુ સાક્ષી છે. એ જ નિષ્ફળતાઓ એ સફળતાનાં નિશાન છે.

“આટલું કહી હું એમ સમજાવવા નથી માંગતો કે તમે તમારા દોષોને ઢાંકજો કે પહાડ જેવા હોય તો તેને રજ જેવા માનજો. આ તો મેં બીજાના વિશે કહ્યું છે. બીજાના હિમાલય જેવડા દોષોને રાઈ જેવડા માનીએ અને આપણા રાઈ જેવડાને હિમાલય જેવડા માનીએ. આપણામાં જરા પણ દોષો જણાય, જાણ્યે કે અજાણ્યે, અસત્ય થઈ ગયું દેખાય તો આપણને બળી મરવાનું મન થવું જોઈએ, જાળ લાગવી જોઈએ. સર્પ કે વીંછીનો દંશ તો કંઈ નથી; એને ઉતારનારા ઘણા મળે, પણ અસત્ય અને હિંસાના દંશમાંથી મુક્તિ કોણ આપે? એ મુક્તિ ઈશ્વર જ આપી શકે; અને આપણો પુરુષાર્થ હોય તો જ મળે. તેથી આપણા દોષોને વિશે આપણે

સાવધાન રહીએ. તેને જેટલા મોટા જોઈ શકાય તેટલા જોઈએ અને જગત આપણને દોષિત ઠરાવે ત્યારે એમ ન માનીએ કે જગત કેટલું કૃપણ છે કે નાના દોષોને મોટો કહે છે!

“ટોલ્ટોયને કોઈ એમનો દોષ બતાવે તો એને ભયંકર કરી મૂકતા. જોકે એમનો દોષ બતાવવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવ્યો હોય. કારણ, એ ભારે આત્મનિરીક્ષણ કરતા. બીજો બતાવે તે પહેલાં તો એમણે પોતાનો દોષ જોઈ લીધો હોય અને એને સારુ પોતે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કલ્પેલાં તે પણ કરી નાખ્યાં હોય. એ સાધુતાની નિશાની છે. તેથી હું માનું છું કે એમને પેલી સોટી મળી હતી.

“બીજી એક અદ્ભુત વસ્તુનું ભાન ટોલ્ટોયે લખીને અને પોતાના જીવનમાં ઉતારીને કરાવ્યું; અને તે ‘બ્રેડ લેબર’. એ એમની પોતાની શોધ નહોતી. એક લેખકે એ વસ્તુ રશિયાના સર્વસંગ્રહાલયમાં લખેલી. એ લેખકને ટોલ્ટોયે જગત આગળ ઓળખાવ્યો અને એમની વાત પણ મૂકી. જગતમાં જે અસરખાપણું જણાય છે, દોલત અને કંગાલિયત દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણે જીવનનો કોયડો ભૂલી ગયા છીએ. એ કોયડો તે ‘બ્રેડ લેબર’. ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયને આધારે હું એને યજ્ઞ કહું છું. ગીતાએ કહ્યું છે કે યજ્ઞ કર્યા વિના ખાય તે ચોર છે, પાપી છે.

“એક ધૂનમાં કહ્યું છે; ફોગટ ખાવે ચોર કહાવે, ગીતા કી આવાજ હૈ.” ગાંધીજી આગળ કહે છે: “તે જ વસ્તુ ટોલ્ટોયે આગળ કહી બતાવી છે. ‘બ્રેડ લેબર’નો આડો-અવળો ભાવાર્થ કરી આપણે તેને ન ઉડાવી દઈએ. એનો સીધો અર્થ એ છે કે, શરીર વાંકું વાળીને જે મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો અધિકાર નથી. આપણે દરેક જણ ખાવા પૂરતી મહેનત કરી નાખીએ તો જે ગરીબાઈ જગતમાં દેખાય છે તે ન જોઈએ. એક આળસુ બેને ભૂખે મારે છે. કારણ તેથી તેનું કામ બીજાને કરવું પડે છે. ટોલ્ટોયે કહ્યું કે લોકો પરોપકાર કરવા મથી રહ્યા છે. તેને નિમિત્તે પૈસા ખરચે છે ને ઈલકાબ મેળવે છે. પણ તેમ કરવાને બદલે જરાક જેટલું કામ કરે, એટલે કે બીજાના ખભા પરથી ઊતરી જાય, તો બસ છે. અને એ ખરી વાત છે. એ નમ્રતાનું વચન છે. પરોપકાર કરીએ પણ અમારા એશઆરામમાંથી લવલેશ ન છોડીએ તો અખા ભગતે કહ્યું એના જેવું થયું, ‘એરણી ચોરી અને સોયનું દાન’ એમ કંઈ વિમાન આવી શકે?

“ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું તે બીજાઓએ નથી કહ્યું એમ નહીં પણ એમની ભાષામાં ચમત્કાર હતો; કેમ કે જે કહ્યું તેનો અમલ એમણે કર્યો. ગાદીતકિયે બેસનાર તે મજૂરી કરવા લાગ્યા. આઠ કલાક ખેતીનું કે બીજી મજૂરીનું તેમણે કામ કર્યું. એટલે એમણે સાહિત્યનું કામ ન કર્યું એમ નહીં. જ્યારે તે શરીરમહેનત કરતા થયા, ત્યાર પછી તો એમનું સાહિત્ય વધારે શોભ્યું. એમણે જેને પોતાનું મોટામાં મોટું પુસ્તક કહેલ છે તે 'What is Art ?' એ એમણે આ યજ્ઞકાળમાં મજૂરી ઉપરાંતના વખતમાં લખેલું. મજૂરીથી એમનું શરીર ન ઘસાયું. તેમની બુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી થઈ એમ તેમણે પોતે માનેલું અને એમના ગ્રંથોના અભ્યાસીઓ કહી શકશે કે એ સાચી વાત છે.

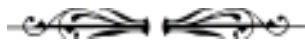
“ટોલ્સ્ટોયના જીવનનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ઉપલી ત્રણ વસ્તુઓ આપણે જાણી લેવી જોઈએ. યુવકસંઘના સભ્યોને આ વચનો કહેતાં હું તમને યાદ દેવા માગું છું કે તમારી પાસે બે માર્ગ છે: એક સ્વેચ્છાચારનો અને બીજો સંયમનો. તમને જો લાગે કે ટોલ્સ્ટોયે જીવી જાણ્યું ને મરી જાણ્યું. તો તમે જોશો કે જગતમાં ખરેખરો માર્ગ બધાને સારુ અને યુવકોને સારુ તો વિશેષ કરી સંયમનો જ છે; હિન્દુસ્તાનમાં તો ખાસ છે.

“દેશમાં પશ્ચિમમાંથી અનેક વાયુ - મારી દૃષ્ટિએ ઝેરી વાયુ - આવે છે. ટોલ્સ્ટોયના જીવન જેવા સુંદર વાયુ પણ આવે છે ખરા. પણ એ કંઈ દરેક સ્ટીમરમાં થોડા આવે છે? દરેક સ્ટીમરમાં અથવા કહો કે દરરોજ, કારણ દરરોજ કોઈને કોઈ સ્ટીમર તો મુંબઈ કે કલકત્તાના બારામાં આવે છે. બીજા પરદેશી માલ જોડે પરદેશી સાહિત્ય પણ આવે છે. એમાંના વિચારો માણસને ચકચૂર કરનારા છે, સ્વેચ્છાચાર તરફ લઈ જનારા છે. એ ખચીત માનજો. એવું ગુમાન નહીં રાખતા કે, તમે જે વિચારો કરેલા છે, કે જે પુસ્તકો તમે અધકચરી સ્થિતિમાં વાંચેલા છે ને તેમાંથી જે સમજ્યા છો તે જ સાચું છે, જે પુરાણું છે તે જંગલી, અસભ્ય છે ને નવીનવી શોધો થઈ છે તે જ સાચી છે. તમે એ ગુમાનમાં હો તો મને નથી લાગતું કે તમે શીખ્યા છો. એ આશા હજી સુધી ખરી ન પાડી શક્યા હો તો હવે પછી પાડજો. તમે કેટલાંક સારાં કામ કર્યાં છે એની પ્રશંસાથી ફુલાશો નહીં, પ્રશંસાથી ભાગતા રહેજો. ઘણું કરી નાખ્યું એમ ન માનજો.

“આપણા ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે કે અંતરનાદ સાંભળવા માટે અંતરકાન જોઈએ. અંતરચક્ષુ જોઈએ. અને તે મેળવવા સંયમ જોઈએ તેથી પાતંજલ યોગદર્શનમાં યોગાભ્યાસ કરનારને સારુ, આત્મદર્શનની ઈચ્છાવાળાને સારુ, પહેલો પાઠ યમનિયમના પાલનનો બનાવ્યો છે. સંયમ સિવાય મારી, તમારી કે કોઈની પાસે બીજો રસ્તો નથી, એ ટોલ્સ્ટોયે પોતાના લાંબા જીવનમાં સંયમી રહીને બતાવ્યું. હું ઈચ્છું છું, પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે એ વસ્તુ આપણે દીવા જેવી શુદ્ધ રીતે જોઈ શકીએ અને આજે ભેળા થયા છીએ તો નિશ્ચય કરીને વિખેરાઈએ કે ટોલ્સ્ટોયના જીવનમાંથી આપણે સંયમ જ સાધવાના છીએ.

“આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી. સત્ય માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એ જ ધર્મ છે. અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર છે. તેનું માપ જગતમાં કોઈ કાઢી જ શક્યું નથી. એ પ્રેમસાગરથી આપણે ઊભરાઈ જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આખા જગતને આપણે સંકેલી શકીએ. એ કઠિન વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે.”

‘બ્રેડ લેબર’ને ગાંધીજીએ ગીતાની ભાષામાં યજ્ઞ ગણ્યો છે. તેઓ કહે છે, “શરીરને કષ્ટ આપીને, મહેનત કરીને જ ખાવાનો આપણને અધિકાર છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કરેલું કામ તે યજ્ઞ. મજૂરી કરીને પણ સેવાને અર્થે જીવવાનું છે, લંપટ થવાને કે દુનિયાના ભોગો ભોગવવાને માટે જીવવાનું નથી. કોઈ કસરતી જીવાન આઠ કલાક કસરત કરે તો એ ‘બ્રેડ લેબર’ નથી. તમે કસરત કરો, શરીરને મજબુત બનાવો; એને હું અવગણી નાખતો નથી. પણ જે યજ્ઞ ટોલ્સ્ટોયે કહ્યો છે, ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં બતાવ્યો છે, તે એ નથી. જીવન યજ્ઞને ખાતર છે, સેવાને ખાતર છે, એમ જે માનશે તે ભોગોને સંકેલતો જશે. એ આદર્શ સાધવાના પ્રયત્નમાં જ પુરુષાર્થ છે. એ વસ્તુ ભલે સંપૂર્ણતાએ કોઈએ મેળવી નથી. એ દૂર જ ભલે રહે. ફરહાદે શિરીનને સારુ પથ્થરો ફોડ્યા, તેમ આપણે પણ ફોડીએ. આપણી એ શિરીન તે અહિંસા. એમાં આપણું નાનકડું સ્વરાજ તો સમાયેલું જ છે. પણ એમાં તો બધું છે.”

(૦૩) જીવન જીવતાં શીખવે તે કેળવણી

- ભરત ના. ભટ્ટ

(નોંધ : તા.૨૦-૩-૨૦૧૪ના રોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ(અમદાવાદ)ના અનુસ્નાતક શાખાઓના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ 'વિદ્યાર્થીજીવનમાં સમૂહજીવનનું મહત્ત્વ' એ વિષય પર આપેલા વ્યક્તવ્યનું વિસ્તૃતરૂપ.)

અધ્યાપક ભાઈઓ-બહેનો તથા વિદ્યાર્થી બહેનો અને ભાઈઓ, મારે તમારી સમક્ષ જે વિષય પર બોલવાનું છે તે વિષય વિશાળ તેમ જ ગહન છે. મર્યાદિત સમયમાં તેને ન્યાય આપવો મુશ્કેલ છે. સાથે જ સમયમર્યાદા સાચવવી પણ જરૂરી છે. આથી હું મને જે નિશ્ચિત સમય મળ્યો છે તેમાં વિષયને ન્યાય આપવા પ્રયાસ કરીશ.

વિદ્યા અને વિદ્યાર્થી:- આરંભમાં આપણે આ બંને શબ્દોને સમજી લઈએ. વિદ્યાર્થી એટલે વિદ્યા+અર્થાન્. અર્થાન્નો અર્થ ઈચ્છુક, આતુર, ઉત્સુક એવો થાય છે. આ રીતે વિદ્યાર્થી એટલે વિદ્યા મેળવવા આતુર, ઉત્સુક વ્યક્તિ. વિદ્યાર્થી એટલે વિદ્યાભૂખ્યો યુવાન.

હવે શબ્દને સમજીએ. વિદ્યા, જ્ઞાન અને વેદ એ પરસ્પરના પર્યાય છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન એ એક વિલક્ષણ તથા અલૌકિક મૂડી છે. કેટલાકને કેવળ આ અલૌકિક તત્ત્વની જ ભૂખ હોય છે. વિદ્યાને મનનો-ચિત્તનો ખોરાક પણ કહે છે અને વિદ્યાને સર્વશ્રેષ્ઠ ધન પણ કહે છે. ઈશ્વરે જે કેટલીક અમૂલ્ય ભેટો આપણને આપી છે તેમાં વિદ્યા પણ એક છે.

ઈશોપનિષદ એ જાણીતું ઉપનિષદ છે. તેના ૧૧મા શ્લોકમાં ઉપનિષદકારે વિદ્યાના બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે. (૧) અવિદ્યા (૨) વિદ્યા. અવિદ્યા એટલે ભૌતિક વિદ્યાઓ જેવી કે ગણિત, અર્થશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, ઈતિહાસ વગેરે. આ વિદ્યાઓ સાથે જોડાયેલાં કર્મો પણ અવિદ્યામાં આવે.

જો અવિદ્યા એટલે ભૌતિક વિદ્યાઓ કે વિષયો, તો વિદ્યા એટલે શું? આવા પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે વિદ્યા એટલે બ્રહ્મવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા, પરમવિદ્યા. આ બ્રહ્માંડના મૂળ તત્ત્વનાં રહસ્યો શોધતી વિદ્યા એટલે

બ્રહ્મવિદ્યા.

જીવનવિદ્યા :-પ્રાચીન આશ્રમી કેળવણીને, ગાંધી પ્રબોધિત નઈ તાલીમને અને આધુનિક કેળવણીનું અંગ બનેલા સમૂહજીવનને(છાત્રાલયજીવનને) સમજવા માટે આપણે વિદ્યાનો એક ત્રીજો પ્રકાર ઉમેરવો પડશે. તે ત્રીજો પ્રકાર એટલે જીવનવિદ્યા. જીવનવિદ્યા એટલે જીવન જીવવાની વિદ્યા. માનવ તરીકે જીવન જીવવાની કળા, માનવતાસભર, માણસાઈભર્યું જીવન જીવતાં શીખવાડે તે જીવનવિદ્યા.

આ જીવનવિદ્યાની વિશેષતા કે ઓળખ એ છે કે તે અવિદ્યા(ભૌતિક વિદ્યાઓ) જેટલી મૂર્ત કે પ્રગટ નથી અને તેના જેટલી સહેલી પણ નથી. બીજી બાજુ જીવનવિદ્યા તે વિદ્યા(અધ્યાત્મવિદ્યા) જેટલી અમૂર્ત, ગહન અને સૂક્ષ્મ પણ નથી. તેમ જ તેટલી કઠિન પણ નથી. આમ જીવનવિદ્યા તે અવિદ્યા અને વિદ્યાની વચ્ચે છે.

અવિદ્યામાં જ જીવનની ઈતિશ્રી માનનાર માણસ ભૌતિકવાદી અને ભોગવાદી હોય છે. તેવા લોકોની માનસિકતામાં દાનવત્વ પ્રધાન હોય છે. વિદ્યાની કે અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કે તેનું પરિશીલન એ દેવત્વ તરફ અભિમુખ કરતી માનસિકતા છે. જીવનવિદ્યાનું પરિશીલન એટલે માનવતાની ઉપાસના, જીવનમાં માણસાઈનું સેવન. હવે આપણે જીવનવિદ્યાને સર્વ રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

જીવનવિદ્યા એટલે શું? જીવનવિદ્યા એટલે માનવ તરીકે સારી રીતે જીવવાની વિદ્યા. સરાસરી કે સામાન્ય માણસ તરીકે, પરંતુ માનવીય અભિગમ રાખીને કેમ જીવાય તેની કળા. આમ જીવનવિદ્યાની કેળવણી એટલે માનવતાની કેળવણી; માણસાઈનું ઘડતર. આમ તો જીવનવિદ્યાની કેળવણી એટલે ચારિત્રનું ઘડતર. આમ છતાં ચારિત્ર એટલો મોટો શબ્દ છે કે જે આધ્યાત્મિકતા સુધી વિસ્તરે છે. આથી આપણી ભૂમિકાએ આપણે ચારિત્રને

માનવતા સુધી સીમિત રાખીએ.

આ જીવનવિદ્યાનાં, માનવતાની કેળવણીનાં મુખ્ય બે પાસાં : (૧) વલણોનું(ગુણોનું) ઘડતર (૨) કૌશલ્યોનું ઘડતર. જેવી રીતે શિક્ષક માટે જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત તેને રજૂ કરવાની સારી હથોટી હોવી જરૂરી છે, તેમ કોઈપણ ગુણના ઘડતર સાથે તેને લગતું કૌશલ્ય પણ ઘડવું જોઈએ. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિમાં માંદાની સેવા-સારવાર કરવાની તીવ્ર ભાવના હોય તો સાથે તેને લગતી આવડતો હોવી જોઈએ, તે વગર સેવા-સારવાર ન થઈ શકે. ગુણ ભાવના, નિષ્ઠા વગેરે કૌશલ્ય દ્વારા સગુણ બને છે.

જીવનવિદ્યા શા માટે ? સહજ પ્રશ્ન થાય કે જીવનવિદ્યા શીખવાની જરૂર શું છે ? તેના વગર ન ચાલે ? પરંતુ આપણને આવો પ્રશ્ન રિઝી સંદર્ભે નહીં થાય. કારણ કે રિઝી થકી નોકરી અને તે દ્વારા જીવનનિર્વાહ વગેરે આપણા મનમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં છે. નોકરીની જરૂર આપણે નિદ્રાધીન હોઈએ તો પણ સ્વીકારીએ છીએ. જીવનવિદ્યાની મહત્તા આપણા ચિંતનવિસ્તારની બહાર છે.

મૂળ પ્રશ્ન આ છે કે મનુષ્ય જીવનનો મૂળભૂત હેતુ શું છે ? વેદ કહે છે — ‘મનુર્ભવ:’ ‘માનવ, તું માણસ બન.’ તારું શરીર તો માણસનું છે પરંતુ તું મન-ચિત્તથી પણ માણસ બન. શારીરિક માનવમાં ચૈતસિક માનવને જન્મ આપ. પૃથ્વી પર માત્ર માનવ એવી જીવંત હસ્તી છે જેની સાથે સંસ્કૃતિ શબ્દ જોડાયેલો છે. માનવદેહ એ ‘પ્રકૃતિ’ અને તેમાં માનવતાનો આવિષ્કાર એટલે ‘સંસ્કૃતિ’. વેદ કહે છે તું તારામાં માનવતા સિદ્ધ કર. મૂળ વાત એ છે- આપણને માનવદેહ સાથે મળેલી પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતિક વારસામાંથી બહાર નીળવવાનું છે, પરંતુ કઈ દિશામાં જવું છે ? વિકૃતિ(દાનવત્વ) તરફ ? કે સંસ્કૃતિ તરફ ? જીવનવિદ્યા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે સંસ્કૃતિ તરફની યાત્રાનો પંથ.

પ્રાચીન ઋષિઓ સ્નાતકોને વિદ્યાસ્નાતક અને વ્રતસ્નાતક એવા બે ભાગમાં વહેંચતા. જે ભણવામાં જ હોંશિયાર હોય તે વિદ્યાસ્નાતક કહેવાય. તે સ્વાર્થી અને કામચોર હોઈ શકે છે. ઉપમન્યુ આનું દૃષ્ટાંત છે. જે ભણવાની સાથે સાથે પોતાની વિદ્યાને મૂલ્યો, નૈતિકતા,

ધર્મ, સર્વકલ્યાણકારી કર્મ વગેરે સાથે જોડે તે વ્રતસ્નાતક કહેવાય. આરુણિનું પાત્ર આનું દૃષ્ટાંત છે.

આચાર્ય નાગાર્જુન(ઈ.સ. ૧૫૦-૨૫૦) મહાયાની બૌદ્ધ હતા. તેઓ પ્રખર રસાયણવિદ્, આયુર્વેદાચાર્ય અને દાર્શનિક હતા. એક દિવસ તેમણે પોતાના વૈદ્યશાસ્ત્રના બે શિષ્યોને કહ્યું, ‘તમારી અંતિમ કસોટી લેવાની છે.’ પછી આ માટે તેમણે પોતાના પ્રથમ શિષ્યને જવર(તાવ)ની અને બીજાને વ્રણ(વાગવાથી થયેલા ઘા)ની દવા તૈયાર કરી લાવવા જણાવ્યું. પરીક્ષાને દિવસે તેમણે આ દવાઓ સાથે લઈને આવવાનું હતું. આચાર્યશ્રીએ કસોટીના દિવસે તે બંનેને રસ્તામાં તે તે વ્યાધિથી પીડાતા દરદી મળે તેવું ગોઠવ્યું. તાવની દવા લાવનારે રસ્તામાં મળેલા તાવથી પીડાતા દરદીને પોતાની પાસેની દવા આપી અને પોતે ખાલી હાથે ગુરુજી પાસે આવ્યો. બીજા શિષ્યને રસ્તામાં ઘવાયેલો છોકરો અને સારવાર માટે ચીસો પાડતી તેની મા મળ્યાં. જો કે આ શિષ્યે તે છોકરાને સારવાર ન આપી અને દવા સાથે લઈને જ ગુરુજી પાસે પહોંચ્યો.

નાગાર્જુને પેલા પ્રથમ શિષ્યને પાસ કર્યો અને બીજાને નપાસ કર્યો. દરેક વિદ્યાને પોતાનાં મૂલ્યો હોય છે, પોતાની આચારસંહિતા હોય છે. વિદ્યાસ્નાતક કેવળ વિદ્યા અને તેની સાથે જોડાયેલાં પોતાનાં હિતો જ જુએ છે. વ્રતસ્નાતક એ છે જે વિદ્યાને તેનાં મૂલ્યો સાથે જોડે છે અને તેની આચારસંહિતાને વિદ્યા જેટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. જીવનવિદ્યા એટલે આવા વ્રતસ્નાતકો તૈયાર કરી સમાજ વચ્ચે મૂકવાનો પુરુષાર્થ.

જીવનવિદ્યા કેવી રીતે ? આ જીવનવિદ્યાના પાઠ કેવી રીતે આપી શકાય ? જીવનવિદ્યાની કેળવણી કેવી રીતે થાય ?

(અ) જેમ ભગવાન અંગે કહેવાય કે ‘તે આવા નથી, આવા નથી’. તેમ જીવનવિદ્યાની કેળવણી માટે પણ કહેવું પડે કે તે ‘અભ્યાસક્રમ દ્વારા નહીં, કલાસરૂમમાં નહીં, પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા નહીં, પરીક્ષા દ્વારા નહીં, ઉપદેશ દ્વારા નહીં અને કડકાઈ કે સજા દ્વારા પણ નહીં, નહીં અને નહીં જ કેળવી શકાય’.

જીવનવિદ્યાની કેળવણી માટે, માણસને

માનવતાસભર બનાવવા માટે બે શ્રેષ્ઠ અને નિર્વિકલ્પ માધ્યમો છે- (૧) પ્રેમ-વાત્સલ્ય (૨) આચરણ(ચારિત્ર).

વિદ્યાર્થીને નિર્મળ અને નિષ્કામ વાત્સલ્ય દ્વારા જીવનવિદ્યાના પાઠ આપવાના હોય, કેવળ તેનું સાર્વત્રિક કલ્યાણ ઝંખતો પ્રેમ તેના વ્યક્તિત્વને ગુરુ અને કેળવણી તરફ અભિમુખ કરશે. આવા વાત્સલ્યનું સીધું કોઈ પ્રગટ રૂપ ન હોય. તે વિદ્યાર્થીને થતી સલામતીની, તૃપ્તિની, મહત્તાની, વિદ્યા અને વિદ્યાર્થીપ્રીતિની અનુભૂતિરૂપે આવિષ્કાર પામે. એ વાત્સલ્ય ગુરુના, શિક્ષકના, કાર્યકરનાં સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો અને અંતઃસ્રવા માનવતાનો આવિષ્કાર અને અંશ હશે.

બીજું આવું સૂક્ષ્મ અને અસરકારક માધ્યમ છે આચારણસામર્થ્ય. જીવનવિદ્યાનું આરોપણ ઉપદેશથી નહીં થઈ શકે. જે આપણે વિદ્યાર્થીને આપવા માગીએ છીએ તે આપણા રોજિંદા જીવન વ્યવહારમાં પ્રગટ થવું જોઈએ. કેળવણી માટે આચરણના સામર્થ્યની તોલે કશું ન આવે. પ્રેમ અને આચરણ(ચારિત્ર)ની ભાષા મૌન છે. આલંકારિક તો શું સાદી વાણીથી પણ તેને મલિન કરવાની ભૂલ ન કરવી. આચરણશુદ્ધિ એટલે ચારિત્રશુદ્ધિ, ચારિત્રશીલતા. આવા વાત્સલ્ય અને ચારિત્ર સાથે મળીને એવું વાતાવરણ બાંધશે જે હવાની માફક સર્વત્ર હશે પરંતુ ક્યાંય દેખાશે નહીં માત્ર અનુભવાશે.

આ બંને માધ્યમો બહુ ઋજુ અને અદૃશ્ય(સૂક્ષ્મ) છે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મ એવા પ્રાણને દેહનો આધાર હોવો અનિવાર્ય છે, તેવી રીતે આ નિર્ગુણ માધ્યમોને સગુણ તત્ત્વોની આવશ્યકતા રહે છે. તે સગુણ ચીજો-તત્ત્વોને આપણે ઉપકરણો કહીશું. વાત્સલ્ય અને ચારિત્રને પ્રગટ થવા માટે આવાં ઉપકરણો જરૂરી છે. જેમ કોઈપણ રાષ્ટ્ર તેનાં ચાર અંગો દ્વારા જ સંપૂર્ણ બને છે તેમ કેળવણીકાર્યને સાકાર કરવા કેટલાંક આવાં ઉપકરણો જોઈએ. આ મુદ્દાને આપણે ‘જીવનવિદ્યા કેવી રીતે?’ એવા પ્રશ્નોનું દ્વિતીય (બ) ચરણ કહી શકીએ.

(બ) જેમ ખેતર ખેડવા ટ્રેક્ટર જોઈએ, જમીન સમથળ કરવાના મોટા કામમાં જે.સી.બી. જોઈએ, ઓપરેશન કરવા માટે સુસજ્જ ઓપરેશન થિયેટર જોઈએ,

તેમ જીવનવિદ્યા શીખવવા માટે વિશાળ સંસ્થાપરિસરરૂપી પ્રયોગશાળા જોઈએ. આવા પરિસરનાં અનિવાર્ય પાસાં નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

૧. સંપૂર્ણ અને સાર્વભૌમ સંસ્થા પરિસર.
૨. દૃષ્ટિયુક્ત અને નિષ્કાવાન કાર્યકરગણ.
૩. કેળવણીકેન્દ્રી, ચોક્કસાઈવાળું, પિરામીડ આકારનું વહીવટી માળખું.
૪. વિદ્યાલય અને છાત્રાલય તથા તેને આનુષંગિક સગવડો - વિભાગો. દા.ત. ભોજનાલય.
૫. દૃષ્ટિપૂર્વકની દિનચર્યા અને વર્ષચર્યા. કાર્યકરોનાં વાત્સલ્ય અને ચારિત્ર(આચરણનિષ્ઠા) દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં ગુણોનો, વિધેયક વલણોનો ઉદભવ અને વિકાસ થશે. તેની સમાન્તરે જ તેનાં કૌશલ્યોનો વિકાસ પણ કોઈક માધ્યમથી કરવો રહ્યો. આ પરિસરરૂપી ઉપકરણો વિદ્યાર્થીઓમાં કૌશલવિકાસ માટેની ભૂમિકા સર્જશે. કેળવણી એ જો બાગાયત છે તો સંસ્થાનું પરિસર તેની વાડી બનશે. સારી ઉપજ લેવા માટે જેમ વાડીમાં ઘણાં પેટા અંગો જરૂરી હોય છે, તેવું કેળવણીની સંસ્થાનું સમજવું.

જેમ મહાસાગરોમાં પ્રશાંત મહાસાગર સૌથી વિશાળ છે, તેમ જીવનવિદ્યાના વિષયમાં ‘જીવનવિદ્યા કેવી રીતે?’ એ મુદ્દો સૌથી વિસ્તૃત છે, આથી હવે આપણે તે મુદ્દાના તૃતીય (ક) ચરણમાં પ્રવેશીશું.

(ક) જીવનવિદ્યા કેવી રીતે? આ મુદ્દામાં હવે થોડા ઊંડા ઊતરી પૃથક્કરણ કરીએ. આ માટે દિનચર્યા અને વર્ષચર્યા પર એકાગ્ર થવાનું છે. આ દિનચર્યા-વર્ષચર્યા એ ખરા અર્થમાં જીવનવિદ્યાની-કેળવણીની પ્રયોગશાળા છે. સંસ્થાનાં વાત્સલ્ય અને ચારિત્ર તથા વિદ્યાર્થીનાં સત્ત્વ, અભિમુખતા અને કેળવણી એ સર્વનું પ્રગટીકરણ આ પ્રયોગશાળા મારફત થાય છે. દિનચર્યા કે આખા વર્ષનું આયોજન(વર્ષચર્યા) એટલે જાણે વાડીમાં થડીએ થડીએ માવજત. દિવસના કે વર્ષના આવા અવસરો દ્વારા સંસ્થાની કેળવણીદૃષ્ટિ, અવસર-પ્રસંગનું ભૌતિક તેમ જ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ અને વિદ્યાર્થીની માનસિકતા એ સર્વનું એ કેળવણીરૂપી ઉપજ સ્વરૂપે નિર્માણ.

આવા અવસરો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) આયોજિત અવસરો (૨) આકસ્મિક અવસરો.

આપણે આ અવસરોને થોડાં દૃષ્ટાંતો સાથે સમજવાની કોશિશ કરીએ.

(૧) આયોજિત અવસરો :- આમાં એવા અવસરો-પ્રસંગો આવે જે સંસ્થાના દૈનિક કે વાર્ષિક આયોજનનો ભાગ હોય. દિનચર્યા સંદર્ભે જોઈએ તો રોજિંદી પ્રાર્થના, સફાઈ, રોજનાં ભોજન-નાસ્તો. આ સર્વ કાર્યક્રમો કેળવણીનું-જીવનવિદ્યાનું કેટલું સબળ માધ્યમ બની શકે છે તે તો આવી સંસ્થાઓના જાતઅનુભવ પછી જ પ્રતીત થાય.

જીવનકેળવણીમાં પ્રભુઆસ્થા એટલે હાથીનું પગલું. લોકભારતીમાં રોજ સાંજે શાંત-પાવક વાતાવરણમાં સર્વધર્મ પ્રાર્થના, ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિપદનું ભાવવાહી ગાન અને બે-ચાર મિનિટનું પ્રસંગોચિત વાચન વિદ્યાર્થીના અંતરમાં ભગવાન માટે જગ્યા બનાવી દે.

ભોજન જીવનવિદ્યા શીખવવાનું બહુ બળૂકું માધ્યમ છે. તેનું રોજિંદુ સ્થાન અને તેના પ્રત્યેનું વિદ્યાર્થીનું (અને અમૂક અંશે આપણા સૌનું) આકર્ષણ નિર્વિવાદ છે. ‘સહનાવવતુ’ શ્લોક જ સૌનાં સહગમનનાં બીજ રોપે છે. સૌ સાથે જમે એટલે ઊંચ-નીચના વાડાને તિલાંજલિ. કાર્યકરો-ગૃહપતિઓનું વાત્સલ્ય આહારમાં મધુરતા અને પૌષ્ટિકતાનું સંવર્ધન કરે. જથ્થા તથા તૃપ્તિ અંગે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય. ગૃહપતિ પાસે વાતાવરણને પ્રસન્ન અને શિસ્તબદ્ધ રાખવાની ચાવી.

નાનાભાઈની સંસ્થાત્રયીનો સિદ્ધાંત કે વિદ્યાર્થીને પૌષ્ટિક, સ્વાદિષ્ટ અને પૂરતું ભોજન મળવું જોઈએ. મનુભાઈ(પંચોળી) ૮૦ વર્ષની વયે પણ રસોડેથી દાળ-શાક ચાખવા મંગાવે અને સ્વાદિષ્ટતાનો આગ્રહ રાખે.

નવા-યુવાન કાર્યકર મૂળશંકરભાઈ સ્થાપક-નિયામક નાનાભાઈને કહે, ‘આ છોકરાઓ તેની ઉંમર કરતાં વધુ ખોરાક કેમ લેતા હશે?’

‘કદાચ તેને જે ઘરે મળતું હોય તે અહીં ન મળતાં, તેની પૂર્તિરૂપે ખોરાક વધુ લેતા હશે. એવું શું હશે,મૂળશંકર?’

‘સ્નેહ, પ્રેમ?’

‘હા, બસ એ આપો એટલે આપોઆપ તેનો ખોરાક માપમાં આવી જશે.’ પછી મૂળશંકરભાઈ, મનુભાઈ, બુચભાઈ તથા લોકદક્ષિણામૂર્તિના કાર્યકરોએ પેઢી દર પેઢી એ વાત્સલ્ય આપવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. આથી પૂર્વ સ્નાતિકા મૂદુલાબહેન મહેતાએ લખ્યું કે ‘ભોજન સમયે જો મૂળશંકરભાઈ હાજર ન હોય તો ગમે તેવું ભાવતું ભોજન પણ ફિક્કું લાગે.’ ભોજન-અન્ન દ્વારા એવી તૃપ્તિનો ઘૂંટ જે ઘર-સંસ્થાની સરહદોને મિટાવી દે. પરિવારમાં માતા દ્વારા પિરસાતું ભોજન પૌષ્ટિકતા, સ્વાદિષ્ટતા અને જથ્થાથી મુક્ત એવી તૃપ્તિ લઈને આવે છે. લોકદક્ષિણામૂર્તિએ આ આદર્શને લક્ષ ગણી તેને સિદ્ધ પણ કર્યો.

શૌચાલયની સફાઈમાં વિદ્યાર્થીઓનો વારો બદલાય પરંતુ ઉપનિયામક, આચાર્ય એવા વડનગરા નાગર બુચભાઈ પોતાને અફર રાખે ! પછી વિદ્યાર્થીઓ મૂંગા મૂંગા તેમને અનુસરે. પરિણામે શૌચાલયથી શયનખંડ સુધીની સ્વચ્છતા અંગે તેઓમાં એક ધોરણ અને વિભાવના બંધાય.

આવી જ મહત્તા ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપના વાર્ષિક કાર્યક્રમોની. ૧૮-૧૯ વર્ષના અમે ચાર મિત્રો સંસ્થા અને વાલીઓની મંજૂરી-મદદથી એક માસના સ્વાતંત્ર (કાર્યકર વગરના) પ્રવાસે ગયેલા. આ વયે પ્રવાસની સાર્થકતા અંગેની અમારી જાગૃતિ લગભગ શૂન્ય જ હોયને? પરિણામે પ્રવાસ જાણવા-માણવાનો ન રહ્યો, બસ કેવળ માણ્યો. ૧૮૫૭ના બળવા જેવો તે નિષ્ફળ ગણાય, પરંતુ ભૂલો કરવાનું, નિષ્ફળ જવાનું જે સ્વાતંત્ર્ય અમને અપાયેલું તેણે અમારી પ્રવાસ અંગેની દૃષ્ટિ જ બદલી નાખી. પછી કાર્યકર તરીકે મેં અનુભવ્યું અને અમલમાં મૂક્યું કે પ્રવાસ એટલે જંગમ(હરતી-ફરતી) વિદ્યાપીઠ.

એક આદિવાસી શિબિરમાં અમે બે વિદ્યાર્થીઓને ૮૦ જણાનું રસોડું સંપૂર્ણ સોંપી દીધેલું. તેઓએ એવું સરસ ચલાવ્યું જેવું અમે પણ ન ચલાવી શકત. આદિવાસી લોકોના જીવન વિશે તો તે સૌએ જાણ્યું જ. પરંતુ સાથે જ તેમાંથી અવાંતર એવું ઘડતર ફૂટી નીકળ્યું જેણે વિદ્યાર્થીઓને કેળવ્યા અને અમને તૃપ્ત અને તાજુબ કર્યા.

આકસ્મિક અવસરો :- કેળવણીમાં જેવી આયોજિત

કાર્યક્રમોની મહત્તા તેવી જ આકસ્મિક બનતા પ્રસંગોની પણ મહત્તા.

‘નાનાભાઈ, તમે ગ્રામવિદ્યાપીઠ કાઢો,’ રાજ્ય, રાષ્ટ્રના અગણિત આગેવાનોએ સૂચવ્યું.

‘મારી પાસે ‘વિદ્યા’ જ નથી ત્યાં ‘પીઠ’ શેની કાઢું?’ નાનાભાઈનો જવાબ હતો. પરંતુ સાતેક વર્ષ મંત્ર-તંત્રની વિચારણા પછી, સક્ષમ સાથીઓ હોવાથી, રાષ્ટ્રીયકક્ષાના ગાંધીવાદીઓના સક્રિય ટેકા દ્વારા આધુનિક ભારતની પ્રથમ ગ્રામવિદ્યાપીઠ શરૂ થઈ. ૩૫ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ નોકરીઓ છોડી-છોડીને હોંશથી ભણવા આવ્યા.

વિદ્યાપીઠ શરૂ થયાના પહેલાં જ વર્ષે એક રાત્રે, એક વિદ્યાર્થીના રૂા. ૩૩/- (તેત્રીસ) ચોરાયા. નાનાભાઈ ત્યારે રાજ્યસભાના નિયુક્ત સભ્ય. ચોરી થયા પછી એકાદ દિવસે દિલ્હીથી આવ્યા અને તેમને જાણ થઈ. ૭૧ વર્ષના તેઓ થાક અવગણી સાંચ પ્રાર્થનામાં ગયા અને કહ્યું, ‘લોકભારતીના છાત્રાલયમાં પૈસા ચોરાય તે ન ચાલે. આવતીકાલ સવાર સુધીમાં જો પૈસા પાછા ન આવે તો સંસ્થા બંધ થશે. આવી વિદ્યાપીઠ મારે ચલાવવી જ નથી.’ પીઠ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થા પરનું કલંક પણ નામંજૂર; પોતાનું ભવિષ્ય જોખમમાં અને નાનાભાઈની વાણી અફર ! તેઓની રાત કેવી વીતી હશે તે કલ્પી લેવું.

પરંતુ જેના પૈસા ગયા હતા તેની બેગ પર સવારે ચારેક વાગ્યે જોયું તો રૂા. ૩૩/- પડેલા. આનું નામ જીવનવિદ્યાનો આકસ્મિક અવસર. તેમાં કોની કેટલી કેળવણી થઈ તે અંગે બંબી લઈને ન નીકળી પડાય. કેળવણી એટલે એક પ્રકારની અધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા. આપણી જેવા સામાન્ય માણસોમાં તેને નાણવાનું ગજું નહીં.

આકસ્મિક અવસરનું એક બીજું દૃષ્ટાંત જોઈએ. તેની ભૂમિકારૂપે એક કેળવણીદર્શન પણ નોંધવું જોઈએ. સિદ્ધાંત એ હતો કે જ્યારે પણ શક્ય હોય ત્યારે સંસ્થા સહશિક્ષણને આવકારશે, એટલું જ નહીં, ખાસ ઈચ્છશે. નાનાભાઈ કહેતા, ‘મહિલાઓએ અને પુરુષોએ જીવનમાં અનેક નાતે અને અનેક ક્ષેત્રમાં સાથે રહેવાનું છે. તેઓને અલગ રાખીને આપણે કેવી રીતે કેળવી શકીએ?’ લોકભારતીને બાપુનું

બ્રહ્મચર્યવ્રત માન્ય હતું પરંતુ તે વિદ્યાર્થીઅવસ્થા પૂરતું જ. આ સંધાને સંસ્થાની આચારસંહિતા પણ હતી કે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયેલાં, સગાઈ કરી ચૂકેલાં કે પરસ્પરને ભાવિ સાથીરૂપે પસંદ કરી ચૂકેલાં પાત્રો સંસ્થામાં એક સાથે ભણી ન શકે. તેઓએ વારાફરતી કોર્સ કરવાનો.

લોકભારતીના પ્રથમ બેચમાં ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પ્રમાણમાં મોટી ઉંમરના અને પીઠ. તેમાં એક વિદ્યાર્થીની અને એક વિદ્યાર્થી નજીક આવ્યાં. સ્વચ્છતા સાથે તેઓએ ભવિષ્યમાં જીવનસાથી બનવાનું નક્કી કર્યું, તેમ જ સંસ્થાને જાણ કરી. બંનેનાં સમજદારી તથા શિસ્તપાલનને ધ્યાનમાં લઈ સંસ્થાએ મવાળ અભિગમ લીધો. કહ્યું, ‘તમે બંને પરસ્પર કદી ન મળવાની, ન બોલવાની શરતે અહીં અભ્યાસ ચાલુ રાખી શકો છો.’ બંને જણાં આ શરતોનું સંપૂર્ણ પાલન કરી અભ્યાસ કરતાં હતાં. તેવામાં વિદ્યાર્થીનીને તાવ આવ્યો, જેણે જરા ગંભીર વળાંક લીધો. હવે તેને સઘન કાળજી-સારવારની જરૂર હતી. ગુરુજનોએ વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો અને કહ્યું, ‘તારી ભાવિ પત્નીની સારવાર અહીં સંસ્થામાં જ હવે તારે કરવાની છે.’ સંસ્થાના વૈદ્યરાજની દેખરેખ નીચે એ પ્રક્રિયા ચાલી અને વિદ્યાર્થીની સાવ સાજી થઈ ગઈ. પછી ? પછી બંનેએ સંસ્થા કહે તે પહેલાં જ પૂર્વની આચારસંહિતા પુનઃ અપનાવી અને બંને સ્નાતક થયાં ત્યાં સુધી નીભાવી. ધર્મસંકટ એટલે બે ધર્મો વચ્ચે ઊભી થયેલી વિષમતા. તેમાંથી કોઈપણ એકને (તે ધર્મ હોવા છતાં) છોડવો જ પડે. ઉપરના કિસ્સામાં આવો જ ત્રિભેટો હતો. કોઈપણ વિદ્યાર્થીની-વિદ્યાર્થી માટે આચારસંહિતા અનિવાર્ય હતી અને તેમાં તેની કેળવણી જ થતી હતી. પરંતુ વિશિષ્ટ સંજોગોમાં ઊંચી સમજ અને માનસિકતા ધરાવતાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીની માટે આચારસંહિતામાં અપવાદ કરી સારવાર માટે બંનેને ભેગાં થવા દેવાં તેમાં પણ જીવનવિદ્યાનો પાઠ જ હતો. જેમ નિયમો હોય તેમ તેમાં વિરલ અપવાદો પણ હોય તેનું નામ જીવન.

એમ કહેવાય છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં પાણી (જળ) શબ્દના ૨૮૦ જેટલા પર્યાય છે. સૌ તેમાંથી બે-ચારનો જ ઉપયોગ કરે છે. અહીં વિદ્યાર્થીના ઘડતર માટે આયોજિત

અને આકસ્મિક અવસરો પણ અગણિત છે. આપણે અહીં તો તે અમૃતમાંથી થોડું આચમન લીધું.

જીવનવિદ્યા પામેલો કેવો હોય ? જીવનવિદ્યાને સમજવા માટે આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ મેળવવો પડે. કોઈ યુવાન કે યુવતી કેળવણી પામ્યા છે, તેમણે જીવનજ્ઞાન મેળવ્યું છે તેનો માનદંડ શું ? સાવ ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કહેવાય કે તેનામાં થયેલું માણસાઈનું પ્રાગટ્ય.

પરંતુ આ મુદ્દાને વિસ્તારથી સમજવાની જરૂર છે.

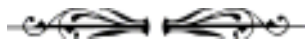
જે જીવનવિદ્યામાં પારંગત થયો હોય તે, ઘડાયો હોય તે, અસામાન્ય ન પણ હોય. સામાન્ય માણસ પણ માણસાઈથી સભર હોઈ શકે. મૂળ વાત એ કે માણસાઈ સર્વસાધ્ય કે બહુજનસાધ્ય હોવી જોઈએ, અને હોય છે. જેને જીવનવિદ્યા સ્પર્શી છે, નઈ તાલીમ પચી છે તે અસામાન્ય જ હોય તે જરૂરી નથી. જીવનવિદ્યાનું પાથેય મેળવનારા સૌ આધ્યાત્મિક, પ્રતિભાવાન કે નખ-શિખ શીલવાન અને તેવી અપેક્ષા ન રખાય. આવી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રભુની ભેટ હોય છે જે બહુ ઓછાનાં ભાગ્યમાં હોય છે.

એટલું ચોક્કસ કે સાચી જીવનવિદ્યા પામેલો માણસ આવી ભેટનો હક્કદાર બન્યો હશે તો તેની પ્રતિભા થકી તેનામાં અહંકાર નહીં આવે. જેમજેમ તે અસામાન્ય બનતો જશે તેમતેમ તે નમ્ર પણ બનતો જશે, કારણ કે જીવનવિદ્યાનો પહેલો અને શ્રેષ્ઠ પાઠ છે ભગવાનમાં શ્રદ્ધા. જે આસ્થાવાન છે તે પોતાની પ્રતિભામાં ભગવાનને જ જુએ છે. પ્રતિભા અને અનુકૂળતા હોવા છતાં તે પાપ, અપરાધ, અધર્મ વગેરેથી દૂર રહેશે. જીવનવિદ્યામાં ઘડાયેલો માણસ કદાચ સર્વોદયનું કામ કે પછાતો-પીડિતોની સેવા અને ઉત્કર્ષનું કામ નહીં કરી શકતો હોય, પરંતુ તે પોતાની સાથે સંકળાયેલા કે પોતાની આસપાસ રહેતા ગરીબો-પછાતોનું શોષણ નહીં કરે, તેનું અપમાન પણ નહીં કરે. હા, તે અવશ્ય કોઈ એક ચોક્કસ જ્ઞાતિનો હશે તો પણ જ્ઞાતિવાદજનિત વિકૃતિઓથી તે પર હશે. તેનો વ્યવહાર ‘માણસ માત્ર સમાન છે’ તેવી અંતઃપ્રતીતિમાંથી પ્રગટતો હશે. કદાચ તે સંસ્કારિતા અને શાલીનતાની સામાજિક મિસાલ નહીં હોય, પરંતુ તે ક્યારેય અભદ્ર ભાષા નહીં બોલે, તેવી વાતોમાં રસ નહીં લે અને હલકી વાતો

તેને માટે આનંદનું માધ્યમ નહીં હોય. જીવનવિદ્યા દ્વારા કેળવાયેલો મનુષ્ય કદાચ મોટો કેળવણીકાર કે કોઈ પદ પરથી સમાજને દોરનારો નહીં હોય, પરંતુ તે પોતે સામાજિક શિસ્તમાં રહેનારો, પોતાના પરિવારને એ રીતે રાખનારો હશે. તેણે શિસ્તને આત્મસાત કરી હશે અને સ્વયંશિસ્ત તેનો સ્વભાવ બની ગયો હશે. તે ટ્રાફિકના નિયમોનું સહજ અને ચુસ્ત પાલન કરશે. જીવનવિદ્યા પામેલો માણસ પ્રતિકૂળતાઓ થકી મોટો કર્મવીર, રાત-દિવસના ભેદ જોયા વગર સમાજસેવા કરનારો નહીં હોય, પરંતુ તેનામાં આ લક્ષણો હશે : (૧) માનવજીવન અને કર્મઠતા અભિન્ન છે. (૨) કોઈ કામ હલકું નથી અને કોઈ કામ મોભાવાળું નથી. (૩) આળસનો, બેઠાડુ જીવનનો તેને અણગમો હશે. (૪) નોકરી વગેરે જવાબદારીમાં તે નિષ્ઠાથી કામ કરતો હશે. (૫) પરિવારમાં અને સમાજમાં તે મહિલા અને પુરુષ વચ્ચે જવાબદારીઓમાં ભેદ નહીં ગણે.

તે અનુભવતો હશે કે દરેક માણસને અને પોતાને સ્વતંત્રતા અને સમાનતા મેળવવી-પ્રાપ્ત કરવી જેટલી આનંદદાયક છે તેટલી જ તે આપવી આનંદપ્રદ હોવી જોઈએ. તે અસહ્ય કારણ વગર કોઈને નડતો નહીં હોય, કોઈનું અકલ્યાણ નહીં કરતો હોય. જેણે જીવનવિદ્યા પચાવી છે તેનો પરિવારમાં વડીલો, પત્ની, સંતાનો વગેરે પ્રત્યેનો વ્યવહાર લાગણીપૂર્ણ અને હિતચિંતાયુક્ત હશે. આવી વ્યક્તિ કદાચ સંતની માફક તૃષ્ણામુક્ત નહીં હોય, પરંતુ તે ભોતિકવાદીની માફક તૃષ્ણાગ્રસ્ત પણ નહીં હોય.

તેને ઈચ્છાઓ, સ્વપ્નો જરૂર હશે કારણ કે તે વગર જીવન જડ, શુષ્ક અને નિર્જીવ બની જાય. પરંતુ તેનાં સ્વપ્નાંઓને, તેની ઈચ્છાઓને ચતુર્વિધ લગામ હશે. (૧) વિવેકની લગામ, વિવેક એટલે એવી અવસ્થા જેમાં તેની ઈચ્છાઓ તેને નહીં દોરે પરંતુ તે ઈચ્છાઓને દોરશે. (૨) સંજોગો-અનુકૂળતાની લગામ. તે મારી-મચડીને, બીજાને ધક્કો મારીને કે શોર્ટકટ લઈને પોતાની ઈચ્છાઓને તૃપ્ત નહીં કરે. અનુકૂળ સંજોગો હશે તો તે અંગે તે સહજ પુરુષાર્થ કરશે અને સાફલ્ય માટે પ્રભુકૃપાની રાહ જોશે. (૩) શોભાસ્પદતાની લગામ. ઉંમર પ્રમાણે, હેસિયત મુજબ,

સ્વમોભાને ધ્યાનમાં લેતાં ઈચ્છા અને સ્વપ્નો પોતાને શોભે તેવાં છે? આ અંગેનું તે તોલન કરીને યોગ્ય લાગશે તો જ આગળ ચાલશે. (૪) અહિંસાની લગામ. કોઈ અન્યને હાનિ પહોંચાડીને, જીવનમૂલ્યોને અવગણીને, નીતિને કોરાશે મૂકીને કે કોઈની લાગણી દુભાવીને એ કશું પ્રાપ્ત કરવા આતુર નહીં હોય.

તે કદાચ મોટો વિદ્વાન અને બહુશ્રુત વ્યક્તિ નહીં હોય. લેખક, ચિંતક કે જબરો વાચક નહીં હોય. પરંતુ માનવ માટે વાચન, ચિંતન, જ્ઞાન વગેરે કેટલાં મૂલ્યવાન છે તે સમજવા-સમજાવવા સતત મથતો રહેશે.

તે સમજતો હશે કે માનવ માનવ વચ્ચેના, માનવ અને સમાજ વચ્ચેના, માનવ અને કુટુંબ-રાષ્ટ્ર જેવી સામાજિક સંસ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધો પરસ્પરાવલંબી હોય છે. તે સર્વમાં હક્ક અને ફરજ એ સિક્કાની બે બાજુ જેવાં હોય છે. તેમાં સંવાદિતા થકી જ સૌનું કલ્યાણ થાય છે.

જીવનવિદ્યા જેને પચી હશે તે પોતાની સીમાઓ જાણતો હોવાથી અધ્યાત્મવિદ્યા, પરમતત્ત્વની શોધ વગેરેમાં વ્યર્થ ઝાવાં નહીં મારે. તે મૃત્યુ સુધીના જીવનને મહત્ત્વ આપી તેમાં માણસાઈને ગૂંથી લેવા, વણી લેવા પુરુષાર્થ કરતો રહેશે.

કેળવણીનું, જીવનવિદ્યાનું લક્ષ્યાંક એ છે કે વિશિષ્ટતા-અસામાન્યતાને નજર સામે રાખ્યા વગર સરાસરી માણસ, સામાન્ય માણસ તથા બને એટલો વધુ માનવ સમુદાય પરસ્પરના હાથ પકડીને માણસાઈમાં આરોહણ કરે. જો આમ થશે તો કવિ ઉમાશંકરને યાદ કરી આપણે પણ પ્રભુને કહેશું -

બહુ દઈ દીધું નાથ ! જા, વધુ નથી માગવું.

●-----●●●-----●●●-----●
‘મંદાર’, ૩૬/૧, બીમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ -૧૫, મો. ૯૪૨૯૦૨૯૪૭૦

તસવીર -ગાથા - મૂકેશ પંડિત

કેમ ધમપછાડા કરતો હતો...?

ક્યાં ગયો...? ઘુઘવાટા કરતો હતો, ડરામણા દેખાવ કરતો હતો.. એય દરિયા, કેમ ધમપછાડા કરતો હતો...? હું પણ ઈશ્વરનું જ સર્જન છું, શક્તિ છું...? આવડો મોટો વિરાટ છો, તો તારું મહાત્મ્ય કેમ આમ દેખાડા કરવામાં છે...? તું તો સમજદાર છો, સમદર... ‘માણસાઈ’ આવી ગઈ કે શું...? દરિયા કિનારે ઊભેલી ઢીંગલીનો મનોવ્યાપાર કંઈક આવો ચાલતો હશે, તેવું લાગે છે ને...? આ સુંદર તસવીરનાં રેતી સાથેના પગ, શાંત સમુદ્ર અને આશ્ચર્ય-વિસ્મયમાં રહેલી આ કન્યાને શ્રી અવની રાવલ દ્વારા ઝડપી લેવાયેલ છે, પોતાના જ પગ સાથેનું દૃશ્ય સુંદર સંયોજન લાગે છે ને...

(૦૪) ઇમંડીની ઇડિયાળ

- મોરારિભાણુ

મેં એક વિનોદી વાત સાંભળી હતી, કે એક ભાઈ પાસે કંઈક વિચિત્ર ઘડિયાળ હતું. તે ઘડિયાળ એવું હતું કે તેમાં ચોવીસ કલાકમાં એક જ વખત સમયની જાહેરાત થતી. સામાન્ય ઘડિયાળમાં તો કાંટા ફરીને કલાક, અર્ધો કલાક ને પંદર મિનિટ ને આટલી સેકંડ, એવો સમય બતાવે, પણ આ ઘડિયાળમાં એવું કાંઈ ન આવે. રોજ એક જ વખત ૧૧ વાગ્યાનો સમય આવે, દર ચોવીસ કલાકે સવારના અગિયાર વાગે, ત્યારે ઘડિયાળનું બારણું એની મેળે ખૂલે. ખૂલે એટલે અંદરથી એક મનુષ્યાકૃતિનું રમકડું થોડું બહાર નીકળે અને બોલે અગિયાર વાગ્યા. આખું ગામ એ વખતે પોતાની ઘડિયાળ મેળવી લે. રમકડું પાછું અંદર જાય, બારણું બંધ થાય. ચોવીસ કલાકે જ પાછું નીકળે અને અગિયાર વાગ્યાની જાહેરાત કરે.

આમ આ ઘડિયાળ વિશિષ્ટ હતી. પરિણામે એ રમકડાવાળી ઘડિયાળનો માલિક એટલો બધો ઇમંડી બની ગયો કે ન પૂછો વાત. એને થયું કે આ મારી જ વસ્તુ, હું જ બધું જાણું, આમાં મારા વિના કોઈને ખબર ન પડે ! આમ ઠીકઠીક સમય ચાલ્યું. ગમે તેમ તો પણ અંતે તો યંત્ર એટલે એક દિવસ એ ઘડિયાળ બંધ થઈ ગયું. કોઈએ કહ્યું : ‘ભાઈ, આને વર્ષો થઈ ગયાં છે, હવે બરાબર ટાઈમ આપતું નથી. જેની પાસેથી લીધું હોય તેની પાસે કંઈક સરખું કરાવો. અને ઘડિયાળ આખા ગામ માટે ચોવીસ કલાકમાં એક વખત તો ખૂબ ઉપયોગી બને છે, તો રિપેર કરાવો ને.’ પેલો કહે, હું બધું જાણું છું, મારે કોઈની જરૂર નથી. એટલે હું જ સરખું કરી લઈશ. મેળેમેળે રિપેર કરતો હતો એમાં એક દિવસ ઘડિયાળ પડ્યું. અહંકારી હતો એથી કોઈ નિષ્ણાંત કે માર્ગદર્શક પાસે લઈ ન ગયો, ગમેતેમ કરીને પોતે જ સરખું

કરી નાખ્યું. અને ઘટના જુઓ, ભાઈ ! જેવા અગિયાર વાગ્યા ને બારણું ખુલ્યું, મનુષ્યાકૃતિનું રમકડું બહાર નીકળ્યું. પેલો તો નાચવા લાગ્યો...સફળ ! ત્યાં તો પેલું બહાર નીકળેલું રમકડું બોલ્યું : ‘કેટલા વાગ્યા ?’ બસ, આટલો ફેર પડી ગયો ! જે રોજ બહાર આવીને આખા ગામને કહેતું હતું કે ૧૧ વાગ્યા, તે રમકડું પૂછવા લાગ્યું કેટલા વાગ્યા ?

બંદક ગુરુપદ પદુમ પરાગા .
સુરુચિ સુવાસ સરસ અનુરાગા ..

બાપ ! આવું આપણું ન થઈ જાય એટલા માટે કોઈ ગુરુના ચરણમાં જઈએ. સમય ચુકાઈ જવો ન જોઈએ. નહિતર પૂછવું પડશે ‘કેટલા વાગ્યા ?’ અને ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હશે. ઘણા કહે છે કે ગુરુની શું જરૂર છે ? જે પોતાની મેળે યાત્રા કરી શકે તેને વંદન, પણ મારી વાત કરું તો મારા જેવાને તો ગુરુની નિતાંત આવશ્યકતા છે. ગુરુદેવના ચરણકમળની ધૂળની વંદના ગોસ્વામીજીએ કરી છે. જેમ કોઈ શીશાની અંદર અમુક ચૂર્ણ ભરીને માથે લેબલ મારી દે કે આ ચૂર્ણ અમુક રોગનો નાશ કરશે, તેમ ગુરુના ચરણની રજને તુલસીદાસજીએ ઔષધિ કહીને એમ કહ્યું કે એ સંસારના તમામ રોગને નિર્મૂળ કરનારી છે. ચિતાની ભસ્મ અપવિત્ર ગણાય, પણ શંકરજીના શરીરને લાગ્યા પછી એ દુનિયાની પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ બને છે. ભારતીય અધ્યાત્મ-સાધનામાં ગુરુચરણરજનું બહુ મોટું મહાત્મ્ય છે.

●-----●●●-----●●●-----●

સંકલન : જયદેવ માંકડ, મો.૯૮૨૫૨૭૨૫૦૧

(૦૫) બંધન અને મુક્તિ

- જયમલ્લ પરમાર

૨૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૯ના 'ફૂલછાબ'ના અંકનું મુખપૃષ્ઠ કવિવર ટાગોરની જન્મજયંતી અને બંગાળી નવા વર્ષને આવકાર આપે છે. પોતાના જન્મદિવસ ઉપર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લખ્યું હતું : “મારા જીવનના અતીતમાં ડોકિયું કરીને હું જ્યારે નિહાળું છું કે મેં કેટલું અલ્પ પ્રાપ્ત કર્યું છે, ત્યારે હું મારા સ્વાનુભવનું સરવૈયું કાઢવા બેસું છું.”

“આ સમસ્ત સંસાર અને જીવન મારે માટે તો અવિરત અલૌકિકતા અને શાશ્વત આનંદનાં અણસૂક ઝરણાની ઉદ્ભવભૂમિ બની ગયેલ છે; ને હું કેમ ભૂલી શકું કે એ તો મારાં કાવ્યોમાંથી સૌંદર્ય સર્જન કરવા માટેનું જ ઈશ્વરી દાન હતું.”

“કોઈ નથી જાણતું કે આત્મભાનનું એ પુષ્પ ક્યારે ઉદ્ભવ્યું ને કયા દિને સરસ્વતીના મંદિરે સ્વીકાર પામ્યું. કવિને તો સર્જનહારે જ પોતાનું સર્જનગાન વાણીમાં ઝીલવા પ્રેરણા આપી ને કવિનું કર્તવ્ય તો તે બદલ સર્જનહારના ધન્યવાદ જ ગાવાનું છે.”

કવિવર ટાગોરના જન્મદિવસ ઉપર મૂળ બંગાળી લેખમાંથી આ ગુજરાતી અનુસર્જન ભીમજીભાઈ સુશીલ અથવા મેઘાણીભાઈએ કરેલું છે. એ પછીનાં બે વર્ષે ૧૯૪૧માં રવીન્દ્રનાથનું અવસાન થયું.

સાહિત્ય સાથે 'સૌરાષ્ટ્ર' અને 'ફૂલછાબ'નો નાભિસંબંધ રહ્યો હતો. સાહિત્ય તથા વિવેચનના કેટલાક નવા કેડા 'ફૂલછાબ' થકી પડેલા. 'ફૂલછાબ'ના આરંભ સાથે ૧૯૩૬થી મેઘાણીભાઈ તેનું સાહિત્યપૃષ્ઠ સંભાળતા. સાથેસાથે 'જન્મભૂમિ' માં 'કલમ-કિતાબ' વિભાગ પણ તેમણે ચાલુ રાખેલો. 'ફૂલછાબ'માં ૧૯૩૯ના જૂન મહિના સુધી મેઘાણીભાઈ દર અઠવાડિયે સાહિત્યપૃષ્ઠ લખતા. અમે જોડાયા પછી આ વિભાગ અમે સંભાળવાનું શરૂ કર્યું અને 'નિજમ'ના નામથી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ સુધી સાહિત્યપૃષ્ઠ

અમે ચલાવ્યું. 'નિજમ' એટલે નિરંજન વર્મા, જયમલ્લ પરમાર અને મગનલાલ સતીકુમાર.

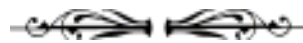
દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણ પાનામાં સાહિત્યના સમાચારો આપવાની સાથે પુસ્તકોનાં અવલોકનો તેમાં પ્રસિદ્ધ થતાં. અઢળક પુસ્તકો અવલોકન માટે 'ફૂલછાબ' માં ઠલવતાં. વિવેચનના ક્ષેત્રે 'નિજમ'એ નવી ભાત ઉપસાવેલી. અનંતરાય રાવળ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, વિજયરાય વૈદ્ય અને 'નિજમ'નાં પુસ્તક અવલોકનો તથા વિવેચનો એ કાળમાં ગુજરાત અને બૃહદ્ગુજરાતમાં ખૂબ લોકપ્રિય બનેલાં.

પુસ્તક અવલોકનમાં હજી 'વાટકીવ્યવહાર' તે કાળે દાખલ થયો ન હતો. કોઈ પુસ્તક નબળું લાગે તો નજીકના મિત્રની પણ ટીકા કરતા અને સારું હોય તેને ઉલટભેર બિરદાવતા. પુસ્તકોનાં અવલોકનો માત્ર ગુણદોષ ઉપર આધારિત રહેતાં.

'નિજમ' પહેલાં બે મહિના આ લખનારે સાહિત્યપૃષ્ઠ સંભાળેલું. ૨૮ એપ્રિલ, ૧૯૩૯ના અંકમાં મનુભાઈ પંચોળીની નવલકથા 'બંધન અને મુક્તિ'નો દીર્ઘ પરિચય આપેલો. અમારા સૌના સહિયારા મિત્ર અને ભારતી સાહિત્ય સંઘના સંચાલક ઈશ્વરભાઈ મો. દવેએ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરેલું. એ વિસ્તૃત અવલોકનમાંથી સંક્ષેપમાં થોડું લખાણ જોઈએ:

‘પાળિયાદ ભૂકંપ રાહત કાર્યાલયના વંડામાં બેઠો બેઠો હું સાદડાંની થપ્પીઓ અને કોથળાના વીંટા ફેરવતો હતો, ત્યાં ‘ધૂમકેતુ’ની પરિક્રમ્માની જેવા, હંમેશના અચોક્કસ પ્રવાસી ને અલગારી ‘દર્શક’ દરવાજામાં દેખાયા. ખભે એ જ કેસરી ધાબળો, હાથમાં થેલી અને ચાલતા છતાંયે ઊંચે જોઈ રહેલી એની એ ચિંતનશીલ ભૂરી આંખો.

ઘણા વખતે મળ્યા. પહેલી જ વાત એમણે ‘બંધન

અને મુક્તિ'ની કરી. થોડા દિવસ પહેલાં જ એક મિત્રને આંગણે પંદર દિવસમાં કેવી રીતે લખી લાવેલ, તેનું મારી હાથે રાંધેલ ભાખરીનાં બટકાં ચડાવતાં નિરૂપણ કર્યું. ભાદરવા માસના ખરા બપોરે ગુણિયાં તથા સાદડાં આચ્છાદિત અમારાં ઝૂંપડામાં 'બંધન અને મુક્તિ'ની થોકડીઓ એમની થેલીમાંથી કાઢીને સંભળાવવા બેઠા. શરૂ કરતાં જ એમણે દરખાસ્ત મૂકી : “આ વાર્તા એક જ શરતે વાંચી સંભળાવવાનો છું, છે કબૂલ ?”

“પણ શરત તો કહો !”

“સાંભળ્યા પછી એના ગુણદોષ કહેવા.” એમણે થોકડી એક બાજુ મૂકતાં કહ્યું.

“એ મારું કામ નહીં, મારાથી નહીં બને.” મેં કહ્યું.

“તો વાંચવાનું પણ મારાથી નહીં બને.” કહી એ તડકાનાં ચાંદરણાં ઝીલતાં, ખાટલામાં ટાંટિયા લંબાવીને સૂતા.

‘દર્શક’ લખેલાં લગભગ બધાં જ પુસ્તકોનાં લખાણનો હું સાક્ષી છું. લખતી વખતે હંમેશાં સાથે બેસીને અમને વાંચી સંભળાવતા. સાંભળવાનો આસ્વાદ મેં માણ્યો છે. આ પુસ્તક રહી ગયેલું. પાળિયાદમાં લહાવો મળ્યો. પછી તો એનું વાંચન હંમેશનું થઈ ગયું. પાળિયાદ ભૂકંપના ભોગ થઈ પડેલાં લોકોને કોથળાં, સાદડાં, અનાજ વગેરે આપીને થાકતા ત્યારે ખરા બપોરના તાપનાં બંધનમાંથી ‘દર્શક’નું પુસ્તકવાચન અમને મુક્તિ આપતું.

પુસ્તક વાંચી સંભળાવવું એ પણ એક કળા છે. ‘દર્શક’ને એ કળા વરી છે. એમનું વાચન શરૂ થયું. એક પછી એક પાત્રો આવતાં ગયાં. બધાં જ પવનના ફડાકાથી ઝંપેટાતાં સાદડાં માથે આલેખાતાં ગયાંને ગગન-રંગભૂમિ પર પાદ-પડધીઓ પાડતાં ચાલ્યાં ગયાંને દિવસો સુધીએ ઝૂંપડામાં રાસમંડળ લેતાં રહ્યાં. આજે ઘણા દિવસ પછી હસ્તલિખિત થોકડીઓરૂપે જોયેલ એ વાર્તા પુસ્તકરૂપે હાથમાં આવી ચડે છે. મૃખપૃષ્ઠ ઉપર જ શુંબલા તોડતો યુવાન ઊભો દેખાય છે. પાનાં ફરવા માંડે છે ને પાનામાંથી એક પછી

એક પાત્રો સળવળતાં નજર સામે ઊભાં થાય છે.

પાળિયાદનાં ઝૂંપડાં પર આલેખાયેલાં ને વિસ્મૃતિપટનાં બંધનમાં જકડાયેલાં પાત્રો મુક્તિ મેળવતાં, છલાંગો મારતાં આ પાત્રો સાથે ભળી જાય છે અને એમાંથી એક જ મનોહારી મૂર્તિ ઊભી થાય છે : ‘બંધન અને મુક્તિ.’

ઐતિહાસિક રીતે સુંદરમાં સુંદર વાતાવરણ ઊભું કરતું આ પુસ્તક મને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૧૮૫૭ની ઐતિહાસિક ભૂમિકા લઈ લખાયેલી કોઈપણ નવલકથા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ લાગ્યું છે. એની પાછળ ઇતિહાસ તો ભર્યો જ છે. સાથે સાથે આ ઇતિહાસને અજવાળનાર મનોહારી માનવતાતત્ત્વ પહેલાં પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી ઝળકયા કરે છે.

‘દર્શક’ ઉપર મુનશી અને શરદબાબુની અસર છે. શરદબાબુની અસર નીચે આવેલા ‘દર્શક’માં શરદબાબુની બીજી ટેવો પણ ઘૂસી ગઈ છે. શરદબાબુની જેમ એ પણ ઘણી વાર અમુક સત્યો પ્રતિપાદિત સ્વરૂપે મૂકી દે છે, જે સાહિત્યકલામાં ક્ષતિ ગણાય છે. ‘દર્શક’ની અંદર બેઠેલા સાહિત્યકારને વાર્તા રજૂ કરતી જાય છે અને મારાથી છેવટે લખાઈ જાય છે : “પાળિયાદમાં જેની ના પાડેલી તે આજે આ લખીને ફરજ પૂરી કરું છું.”

અમારા સૌની યુવાવસ્થા(૩૦ વર્ષ અમે કોઈએ વટાવ્યાં ન હતાં)માં લખાયેલું આ અવલોકન છે.

બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મતૃપ્તિ વધારો. જે બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ છે. પણ આત્મતૃપ્તિ નથી તે વહેલો મોડો આક્રમક થાય છે. જેને અંદરથી સુખ કે સંતોષ નથી, તે જો નિર્બળ હોય તો બળીજળીને બેસી રહે છે, નિંદા કરે છે; પણ બળવાન હોય તો બીજાને બાળે જાળે છે. દુનિયાભરના આક્રમકો આંતર તૃપ્તિ વિનાના દેખાયા છે. એટલે આત્મવિશ્વાસની જોડે જ કેળવણીમાં (ઘરમાં) આત્મતૃપ્તિની યોજના થવી જ જોઈએ.

- મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

ભૂગર્ભ જળ સંશોધન, વિકાસ અને વ્યવસ્થાપન

GROUNDWATER EXPLORATION, Development & Management

સાધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વાપરીને જ ભોર/કૂવા બનાવવા માટેની યોગ્ય જગ્યા નક્કી કરવાની જરુરિયાત ભોર/કૂવા બનાવવા માટે યોગ્ય સ્થળની પસંદગી : ~~~~~

આધુનિક ખેતીમાં મન કાવે ત્યાં ભોર/કૂવા બનાવવા માટે તેમજ ભોર/કૂવામાંથી પાણી બહાર કાઢવા માટે આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ભરપૂર પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ ભોર/કૂવા બનાવતા પહેલાં જ આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી દ્વારા જગ્યા નક્કી કરવા બાબતે ખેડૂતોમાં ભારે ઉદ્દાસીનતા પ્રવર્તે છે. એટલે જ નવા ભોર/કૂવા બનાવવા તો પણ ખેતી માટે જરુરીયાત મૂજબનું પાણી મળતું નથી અને મળે તો લાંબો સમય ટકતું પણ નથી. તેમજ ખર્ચેલા નાણાંનું પૂરતું વળતર મળતું નથી.

હરિયાણા ક્ષતિમાં છેલ્લાં પાંચ દાયકામાં પોતપોતાના ખેતરમાં નવા નવા ભોર/કૂવાની સંખ્યામાં રોકેટ ગતિએ વધારો થયો છે. ભૂગર્ભ જળના અવિરત ખેંચાણ તેમજ બેકામ વપરાસને કારણે ભૂસ્તરમાં પાણીનું પ્રમાણ સતત ઘટતું ગયું છે. ભોર/કૂવાની ઉંડાઈ પચાસ-સો ફૂટની જગ્યાએ કમણઃ વધતાં વધતાં બે હજાર ફૂટને પણ ઓળંગી ગઈ છે. હવે તો, ભારે મોટો ખર્ચ કરીને વધારે ઉંડા ભોર/કૂવા કર્યા પછી પણ ભૂગર્ભજળ મળવાની, મળે તો લાંબો સમય ટકવાની અને ભૂગર્ભજળની સારી ક્વોલિટી જળવાઈ રહેવાની કોઈપણ ખાતી રહી નથી. જેમ જેમ ભોર/કૂવાની ઉંડાઈ વધતી જાય તેમ તેમ એ બનાવવાના ખર્ચ, જાળવણીના ખર્ચ અને એમાંથી પાણી બહાર કાઢવાના ખર્ચમાં પણ ભારે વધારો જ થતો જાય છે. અમારું તો સર્વ સામાન્ય અવલોકન એવું રહ્યું છે કે વારંવાર નિષ્ફળતા મળ્યાં પછી પણ મોટાભાગના શિક્ષિત ખેડૂતો પણ આ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં પણ જુની પુરાણી, અવૈજ્ઞાનિક અને પરંપરાગત ચીલાચાલું તેમજ સતત નિષ્ફળ જતી પદ્ધતિઓ પર અંધવિશ્વાસ રાખીને જ ખેતરમાં પાણી જોવાનીને તે જગ્યાએ ભોર/કૂવા કરવામાં વધારે રસ લઈ રહ્યા છે. આ રીતે ખેતીની બધી જ કમાણી વેડફીને એવાં ખેડૂતો ક્યારેય સદર પણ થઈ શક્યા નથી પણ ઘણીવાર દેવાદાર સુદા બની ગયા છે, તે એક હકીકત છે.

ખાસ કરીને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાંના અમારા ત્રીસેક વર્ષોના અહોવા અનુભવે એવું જણાયું છે કે, ખેતર વિસ્તારમાં ભોર/કૂવા બનાવતા પહેલાં જ જો, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અને ટેકનોલોજીનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીને, જે તે સ્થળે ભૂસ્તરમાં ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ વધુમાં વધુ હોય તો તેવી જગ્યા નક્કી કરી શકાય તો તે જગ્યાએ ભોર/કૂવા કરવાથી સફળતાની શક્યતાઓ પણ ઘણી બધી વધી જતી હોય છે. સર્વે કર્યા પછી પણ જો ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ નહીવત્ જણાય તો વારંવાર મોટા ખર્ચમાંથી બચી પણ જવાય છે.

છેલ્લા પચાસ વર્ષોથી ભૂગર્ભ જળ સંશોધન માટે ખેતરમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિશ્વમાન્ય અને સૌથી વધારે વપસતી વિશ્વાસપાત્ર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એટલે ઈલેક્ટ્રીકલ રેઝીસ્ટીવિટી પદ્ધતિ. વિવિધ હોરીઝોન્ટલ ભૂસ્તરોના અભ્યાસ માટે સ્ટ્રુબરજર-જર્મન ટેકનોલોજી પદ્ધતિ અને કર્લને સ્ટા-ડર્ડ ગણવામાં આવે છે. ખેતરમાં અર્થ રેઝીસ્ટીવિટી મીટરનો ઉપયોગ કરીને વધુમાં વધુ ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ હોય એવી જગ્યા નક્કી કર્યા બાદ, જે તે જગ્યાની વિવિધ ઉંડાઈએ બદલાતી જતી ભૂસ્તર રચના અને એની ઉંડાઈ/જાડાઈ સાથે પાણીની સંભાવના હોવાની ઉંડાઈ વગેરે માહિતિ મેળવવા માટે વિસ્તૃત ડેટા લેવામાં આવે છે. ખેતર ખાણી અને સુકું હોય તો આ પદ્ધતિએ ભૂગર્ભ જળ સંશોધન સર્વે કરવામાં વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે. જો કે, વધારે મહેનત અને સમય માંગી લે તેવું આ સર્વે કામ છે. સામાન્ય રીતે પાંચ એકર સુધીના ખેતરમાં સર્વે માટે પાંચથી દસ કલાકનો સમય લાગે છે. સર્વેમાં મદદ કરવા માટે દસ જેટલા વ્યક્તિઓની સતત મદદ પણ જરુરી હોય છે. ખેતર ઉપરનું સર્વે કામ પુરું કર્યા બાદ ખાસ કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ પ્રોગ્રામની મદદથી ખેતર ઉપર લીધેલાં ડેટાની અલગ અલગ ગણતરીઓ અને કર્લ બનાવવામાં આવે છે. સર્વે કરેલા વિસ્તારની ભૂસ્તરીય રચના, ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ અને ઉંડાઈના સંદર્ભ માટે સર્વે દરમિયાન જે તે વિસ્તાર સંબંધિત મળેલી પ્રત્યક્ષ માહિતિ, સ્થાનિક ખેડૂતોના તેમજ નિષ્ણાંતોના જ્ઞાન અને ભૌતીય અનુભવો, જે તે વિસ્તાર સંબંધિત ભૌતીય અહેવાલો, સેટેલાઈટ રિમોટ સેન્સીંગ ભૂગર્ભ જળ સંશોધન સર્વે નિષ્કર્ષ મેળવ, વગેરેનો આધાર લઈને એકાદ અઠવાડિયામાં ભૂગર્ભ જળ સંશોધનનો અંતિમ અહેવાલ તૈયાર કરાય છે. આ અહેવાલમાં કઈ કઈ જગ્યાએ, કઈ કઈ ઉંડાઈએ, કયા કયા પ્રકારની ભૂસ્તરીય રચનામાં કેટલું પાણી મળી શકશે, ભોર કરવો કે કૂવો કરવો, કેટલો ઉંડો કરવો કે કઈપણ કરવું જ નહીં વગેરે ખાખતોની વિગતવાર અંદાજ- માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આમ, ભોર/કૂવા બનાવવાનો ભારે મોટો ખર્ચ કરતાં પહેલાં જ આ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ ફાયદાકારક રહી શકે છે. આ સિવાયના અને ઝડપથી ભૂગર્ભ જળ સંશોધન કરીને સો ટકા પરીણામ આપી શકે એવાં કોઈપણ ભરોસાપાત્ર ટેંશી-વિદેશી સાધન કે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ કે પરંપરાગત પદ્ધતિ હાલમાં ક્યાંય પણ ઉપલબ્ધ નથી.

ભૂગર્ભ જળ સંશોધન, વિકાસ અને વ્યવસ્થાપન સેવા અને સલાહ માટેનું ૩૦ વર્ષથી એક માત્ર વિશ્વાસપાત્ર નામ : 'ભૂજલશ્રી' નિષ્ણાંતોની સલાહ અને સેવાઓ માટે સંપર્ક : --> --> -->

<p>રતીલાલ સુદાણી [BRS-Ag & AH; PGDEE] Director, Bhoojalshree Geotech Consultant-Gujarat (EMPALED IN MGNREGA & KISAN CALL CENTER FOR DUG WELL /BORE WELL SITING IN GUJARAT STATE) કૃષિ યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પાસે, વિલા ૩૯ી સોડ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧ ☎ : 02692 263611 📠 : 9427382368, 9978115968 E-mail: groundwater.sudani@gmail.com</p>	<p>Dr. Suresh Pawar [PhD-Hy.Geology] Director, Bhoojalshree Hydrogeotech MEMBER: IAHS, IHRS, IAH (EMPALED IN GERMAN GOVT. SUPPORTED PROJECTS FOR DRINKING WATER IN MAHARASHTRA STATE) RAJGURUNAGAR, Pune, Maharashtra, India. 📠 : 9822645787 E-mail: bhoojalshree@yahoo.com</p>
<p>સમગ્ર ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને અન્ય નજીકના રાજ્યોમાં વિવિધ સરકારી ડિપાર્ટમેન્ટ્સ, સહકારી અને સેવાભાવી સંસ્થાઓ, નગરપાલીકા, ગ્રામપંચાયત, કોર્પોરેટ હાઉસીસ તેમજ પ્રગતિશીલ ખેડૂતોના ક્લસ્ટર્સ પર ત્રીસ વર્ષથી પરીણામલક્ષી ભૂગર્ભ જળ સંશોધન સેવામાં સમર્પિત...</p>	

ભૂજળ કેર કરીએ જતન : ~~~~~ખરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સંશોધન કરીશું તો સાંપડશે, કરકસરથી વાપરીશું તો લાંબો સમય ટકશે અને વરસાદનું બધું જ પાણી ભૂસ્તરમાં ઉતારીશું તો ક્યારેય તોટો પણ નહીં આવે ~~~~~એ છે ~~~~~ભૂગર્ભ જળ ~~~~~

(૦૭) નાગજીભાઈ દેસાઈ : એકલવ્યોના આરાધ્ય

- રાજુ ડાનાણી

ઉત્તર ગુજરાતના વિજાપુર તાલુકાના માણેકપુર ગામના માલધારી નેહડામાં પ્રગટેલો શિક્ષકનો દીવડો, ઝાલાવાડને ઝળહળતો કરીને આખા ગુજરાતના આભમાં ધ્રુવતારકની જેમ ચમકી રહ્યો છે, એ ઈતિહાસ અંકિત કેળવણીકથા, કોઈ અવતારકથાથી અદકેરું સ્થાન ધરાવે છે.

નેહડાનો નેહ છોડી, અડધી રાતના અંધારા ભેદીને ભણવા માટે મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી, નાગજી નામે નાનકડો છોકરો અથડાતો-કૂટાતો, પારકા મલક મુંબઈ પહોંચી, ઘરઘાટી બનીને પણ ભણીને જ રહ્યો !

અવતારી આત્મા સરીખો અંતરનો અજંપો આકૂળવ્યાકૂળ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ખુદાબક્ષ મુસાફર બની ભારત ભ્રમણ કર્યું. ભગવાન બુદ્ધની જેમ સંસારનો સાર સમજાઈ જવાથી અંતરતલમાં ઉથલપાથલ થવા લાગી. એક તરફ લોહીમાં વહેતી લોકકલ્યાણની ભાવના અને બીજી બાજુ મનમાં ઊઠતો વૈરાગ્ય ! સંન્યાસ ધારણ કરીને સાધુતા સ્વીકારવાની ક્ષણે, કોઈ ઈશ્વરી આદેશાનુસાર આ નિર્ણયની ઘડીએ, આ ઊજળા અંતરના આદમી નાગજીભાઈનો ધ્રુજતો હાથ શાંતાતાઈએ સાહી લીધો અને લોકકલ્યાણાર્થે પ્રભુતામાં પગલાં પાડ્યાં.

અધ્યાત્મનો પંથ પસંદ કર્યો હોત તો તે ક્ષેત્રે હિમાલયની ઊંચાઈ આંબી જ હોત, કારણ કે સેવાના મારગે, શાંતાતાઈની સાથે ચાલીને એ જ ઊંચાઈ પામી ગયા છે. સંસારમાં રહીને સંતત્વ જાળવી રાખી દેવતાઈ પુરુષની જેમ સેવાવ્રત ધરી ભાઈ-તાઈએ સંઘર્ષની શરૂઆત કરી.

ત્યજાયેલાં-તરછોડાયેલાં અનાથ બાળકોની સેવાકાર્ય સમયે સમાજના દુઃખ દારિદ્રથી વ્યથિત ભાઈએ અનુભવ્યું કે સમાજમાં વ્યાપ્ત ગરીબી, બીમારી, અંધશ્રદ્ધા જેવી દારુણ સમસ્યાઓનાં મૂળમાં શિક્ષણનો અભાવ છે. અને તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે સામાજિક અંધકાર ઓગાળવા શિક્ષણની જ્યોત જલાવીને નૂતન ઉજાસ ફેલાવવો.

અથાક પરિશ્રમ, અનંત સંઘર્ષો અને ઘરપરિવારના ભોગે, અવગણના-અપમાનો સહીને, શારીરિક-માનસિક યંત્રણાંઓ વેઠીને પણ ફક્ત લોકકલ્યાણાર્થે લોકવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. ઝાલાવાડના અંતરિયાળ વિસ્તારના ઊંડાણનાં ગામડાંઓમાં ગરીબીમાં સબડતા વંચિતોના વિકાસાર્થે શિક્ષણસરિતા વહાવવાનું ભગીરથ કાર્ય આરંભાયું. અન્યના અંધારા જીવતરમાં અજવાળું કરવા કાજે જાત જલાવી જાણનાર જોગી નાગજીભાઈ દેસાઈ શિક્ષણના શસ્ત્ર વડે યુગપ્રવર્તક ક્રાંતિ કરવા કટિબદ્ધ બન્યા ત્યારે તેના અંતરના ઊંડાણે અક્ષત ઊછરતું દ્રોણત્વ અગણિત એકલવ્યોને આકર્ષિત કરી રહ્યું હતું. ગુરુ દ્રોણની જેમ રાજયાશ્રય પામવાની કોઈ મહેચ્છા નહીં. તેથી દ્રોણ જેવી મજબૂરીની મૂંઝવણ નહીં, પરંતુ દ્રોણ સરીખું ગુરુત્વ ખરું ! તેથી શિક્ષણઋષિ સ્વરૂપે સામૂહિક, સહજ, સ્વીકૃત નાગજીભાઈએ આદરેલા શિક્ષણ યજ્ઞમાં આહુતિ આપવા અગ્રેસર સમાજશ્રેણીઓના અનુદાનોના આધારે સ્થાપાયેલ સંસ્થા વટવૃક્ષ બની રહી. પારકી પીડાને પોતાની ગણી શિક્ષણ-સેવાના ભેખધારી ભાઈ-તાઈની છત્રછાયામાં આપમેળે આગળ વધવા તત્પર એકલવ્યોના ઉદ્ધારાર્થે મૈત્રી વિદ્યાપીઠ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. મૈત્રી પી.ટી.સી.ના શિક્ષક હોય, મૈત્રી પ્રિ.પી.ટી.સી.નાં બાલશિક્ષિકા હોય, કે મૈત્રી બી.એડ્. કોલેજનાં અધ્યાપિકા હોય, એમની આગવી આભા અને પ્રતિભા જ એમને અન્યથી ઊંચા આસને આરૂઢ કરે છે.

અજાતશત્રુ એવા મૈત્રીના જ માણસ નાગજીભાઈ દેસાઈની મૈત્રી વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ પામતા વિદ્યાર્થીના મનોભાવો કંઈક આ રીતે અભિવ્યક્ત થતા હોય છે, મૈત્રી વંદના ...

હે મૈત્રી માત હમારી, હમ ખેલે ગોદ તુમ્હારી,
કોઈ પૂછે પહેચાન હમારી, યાદ આયે સિર્ફ તુમ્હારી,
હે મૈત્રી માત હમારી....

યહાં ભાઈ-તાઈ કી હૈ છાયા, હમૈં પ્યારકા રાગ સુનાયા,

યહાં દીદી કી દુઆ સે, હમં 'નીજ'ને અપના બનાયા,
હે મૈત્રી માત હમારી....
યહાં શિક્ષા હૈ શુદ્ધ સમાજ કી, દીક્ષા મિલે દેશ કે સુપુત કી,
યહાં સઙ્ગતા સંસ્કારો કી, મિલે રાહ ઉઙ્ગવલ ભાવિ કી,
હે મૈત્રી માત હમારી....
યહાં જબ જબ કદમ બઢાયા, ગુરુજનોને માર્ગ બતાયા,
યહાં પલ પલ સબને સંભાલા, મૈત્રીને હી જના સિખાયા,
હે મૈત્રી માત હમારી....
હે મૈત્રી માત હમારી, હમ ખેલે ગોદ તુમ્હારી,
કોઈ પૂછે પેહચાન હમારી, યાદ આયે સિર્ફ તુમ્હારી,
હે મૈત્રી માત હમારી....

મહાનગરોમાં મહાલતા શહેરીજનોને તો કદાચ ખ્યાલ પણ ના હોય કે ભારત ગામડાંઓનો દેશ છે. અને ગામડે વસતા ભારતીયો જ દેશ ચલાવે છે. છતાં આઝાદીના આટલાં વર્ષેય જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી પણ ગામડાંઓ વંચિત છે. એ તો ભલું થજો એ મુઠ્ઠી ઉંચેરા મહામાનવોનું કે જે વંચિતોની વહારે ધાયા અને સમયથી સો વર્ષ પાછળ છૂટી ગયેલા વંચિતોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા જીવનભર મથતા રહ્યા. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ પંચોળીની પરંપરાના આખરી ચિરાગ સમાન પૂજ્ય નાગજીભાઈ દેસાઈએ શિક્ષણ અને સેવાની ધૂણી ધખાવી, સામાજિક ચરમોત્કર્ષની તપશ્ચર્યા કરીને ઝાલાવાડને તપોભૂમિની ઉત્કૃષ્ટતા બક્ષી છે. પ્રખર કેળવણીકાર તરીકે પ્રયોગાત્મક શિક્ષણપ્રણાલિકા તૈયાર કરી, મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણપદ્ધતિ દ્વારા શ્રેષ્ઠ શિક્ષકોનું સર્જન કરવું એ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રમ, સેવા અને સમર્પણ જેવા આદર્શો યુક્ત વિશ્વાસનું વાવેતર કરવું એ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ, તેમ તેઓ હંમેશાં માનતા રહ્યા છે. નાગજીભાઈની શિક્ષણસંકલ્પનામાં પ્રેમ-કરુણા-દયા-સદ્ભાવના-સમાનતા જેવા સદ્ગુણો સહજ ખીલે તે જ સાચું શિક્ષણ છે, એવું ચરિતાર્થ થતું રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીના સામાજિક ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઘડતર થકી શ્રેષ્ઠ નાગરિકોનું નિર્માણ કરવું એ જ શિક્ષણનું સાચું સ્વરૂપ છે, એમ શિક્ષણની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપીને નાગજીભાઈ કેળવણીની કેડી કંડારી, વ્યક્તિત્વ વિકાસની વિભાવના પણ સરળ કરી આપતા. તેઓ હંમેશાં

ઈચ્છતા કે મારો વિદ્યાર્થી મોટો માણસ બને કે ના બને, સારો માણસ બને એટલે બસ ! નાગજીભાઈએ કેળવણીકાર તરીકે પોતાના આદર્શો અને સિદ્ધાંતો સાથે સમાધાન ક્યારેય કર્યું નથી.

વંચિતોના વારસદાર એવા નિરાધાર-ઓશિયાળા એકલવ્યો ઉઙ્ગવળ ભાવીનાં સ્વપ્નો જોતા પણ સંકોચ અનુભવતા હોય, ત્યારે સ્વપ્નો સાકાર કરવાની વાત તો વિચારી પણ શં શકાય ? આવા સંકોચાઈ ગયેલા એકલવ્યો મનોમન નાગજીભાઈને ગુરુપદે સ્થાપે ત્યારે તેવા એકલવ્યોએ પોતાના જમણા હાથનો અંગૂઠો આપવો પડતો નથી, બલ્કે આવા એકલવ્યોને એકપણ પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર પ્રવેશ આપવામાં આવે ! પૂજ્ય નાગજીભાઈના ચરણમાં શરણ મળે એટલે એ એકલવ્ય અર્જુનથી અધિક કાબેલ બને એ નિશ્ચિત જ હોય. કેમ કે નાગજીભાઈની નિશ્રામાં વિદ્યાર્થી તરીકે વિકસેલું બાળક પોતાની વંચિતતા વીસરી ચૂક્યું હોય છે. અને તેથી જ પૂજ્ય નાગજીભાઈ દેસાઈ એકલવ્યોના આરાધ્ય છે.

એકલવ્યોના હૈયે ઊઠતાં તરંગોમાં લોકવિદ્યાલય માટે કંઈક આવો ભાવધ્વનિ અલંકારિક રૂપે આકારિત થતો હોય છે, 'મારું લોકવિદ્યાલય..'

લોકવિદ્યાલય, મારું લોકવિદ્યાલય,
લોકલાડીલું રે, મારું લોકવિદ્યાલય..
ભાઈની ભૂમિ પર તેજ તાઈનાં તપે,
તેજ તાઈનાં તપે,
શિક્ષણની સાથે બસ મહોબ્બત ખપે..
લોકવિદ્યાલય..
શ્રમ, સમર્પણ ને સમૂહજીવન દીપે,
સમૂહજીવન દીપે,
જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અહીં તરસ છીપે..
લોકવિદ્યાલય..
દીદી, 'નીજ' મંદિરિયે નહીં રે જંપે,
નહીં રે જંપે,
કેળવણીના કાંઠે ચાલો રે સંપે..
લોકવિદ્યાલય..
સંસ્થા મોરી માત, હેત હૈયે લીપે,
હેત હૈયે લીપે,

સંસ્થાનું ઋણ રક્ત ટીપે ટીપે..

લોકવિદ્યાલય, મારું લોકવિદ્યાલય,
લોકલાડીલું રે, મારું લોકવિદ્યાલય..

દેવદૂતોને અવતાર કાર્ય પૂર્ણ થતાં સ્વધામ સીધાવવાનું હોય છે. એકલવ્યોના આરાધ્ય નાગજીભાઈને પણ તેમનું અવતાર કાર્ય પૂર્ણ થતાં સ્વધામ સીધાવવાનું થયું છે. સંધ્યા સમયે ડાળખીથી ફૂલ ખરી પડે એટલી સહજતાથી દેહ ત્યાગીને તેઓ ઈશ્વરમાં અંતર્ધ્યાન થયા અને અમૂલ્ય ક્ષણોમાં એમની ચૈતસિક દિવ્યતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનું કેવળ દેહાવસાન થયું છે, બાકી તેઓ વિચાર-વાણી અને કર્મ થકી અમર છે. કંઈ કેટલાય એકલવ્યોના ઉદ્ધારક આરાધ્ય એવા નાગજીભાઈ એકલવ્યોની આરાધના થકી અમરત્વ પામ્યા છે. દિવસ ઊગે અને માળામાંથી પંખી આકાશ ભણી ઉડે એટલી સહજતાથી એમણે અચાનક વિદાય લીધી તેથી સહુ સ્વજનો-સ્નેહીજનો આઘાત અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેમની આજ્ઞાનુસાર આપણે સહુએ તેમના મરણનો શોક નહીં, પરંતુ સદ્કાર્યો થકી મૃત્યુનો મહોત્સવ મનાવવાનો છે. તેથી આપણા હૃદયના ધબકારમાં તેઓ હંમેશાં ધબકતા રહેશે તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ લખનારના સદ્નસીબે વર્ષો સુધી પૂજ્ય નાગજીદાદાનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થયેલું. તેમના હૈયાની છેક લગોલગ રહ્યા હોવાના નાતે દાદાનો વિશેષ પરિચય પામી શક્યો છું, જેની ધન્યતા અનુભવું છું. એમનો લાડકો છું માટે થોડી છૂટ લઈને કહું તો તેમના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેમના માલલામાં બાળક હેમખેમ રહેવા પામ્યો હતો. નાનાં બાળક જેવું હંમેશાં હસી શકતા હોવાના કારણે બાળક જેવી નિર્દોષતા અકબંધ રહી હતી. નેવું વર્ષે નાનાં બાળક જેવી જિજ્ઞાસા, નવું શીખવાની તત્પરતા અને સતત કાર્યશીલ રહેવાની ક્ષમતા નિહાળી, નવા નિશાળિયાઓ એમના અખૂટ ઊર્જાસ્રોતમાં સ્નાન કરીને અભિભૂત થઈ ઊઠતા. પૂજ્ય દાદા સંચાલકીય નબળાઈઓથી ઉપર ઊઠી ચૂક્યા હતા. સંસ્થાના સામાન્ય કાર્યકરને સમોવડિયા જેવું સન્માન આપી શકવું, એ તો દાદાથી જ થઈ શકે. દાદાની કરમકથની વાંચીએ-સાંભળીએ પછી જ ખ્યાલ આવે કે એમની જીવન-ઝરમર એ કોઈ ઉપનિષદીય નાયકની ચરિત્રકથા જેવી

ઉત્પ્રેરક છે. તેમણે અપનાવેલો જીવનરાહ અત્યંત કઠિન-કઠોર અને કપરો છે, છતાં જીવનભર હસતા-હસાવતા રહ્યા છે. સમય-સંજોગો ચાહે ગમે તેવા હોય, હંમેશાં ઉત્સાહ-ઉમંગ અને ઉમળકાભેર જીવ્યા છે. ક્યારેય કોઈ દાદ-ફરિયાદ નહીં, કોઈ નકારાત્મક વાત-વિચાર કે વાણી નહીં. અનેક અભાવો વચ્ચે જાત જલાવી અન્યને ઊજળા કરી બતાવ્યા છે. દાદા સ્વયં એક જંગમ વિદ્યાપીઠ સમાન હતા. જેમાં જીવતરના ઘાટ ઘડામણી અને ઘડતર થાય. જ્યાં કેળવણીની કથા થકી જીવતા શિખવાડતું શિક્ષણ સુલભ હોય. વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે નાયતા-કૂદતા દાદા બાલઅભિનય ગીત ગવડાવતા હોય ત્યારે શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલા જેવો મધુર માહોલ રચાઈ જતો. બાળક જેવી ચંચળતા ખરી, તેથી ટીખળ કરતા રહે. પરંતુ ગાંધીજીને સત્ય-અહિંસા અને રેંટિયો જેટલાં વહાલાં, તેટલાં જ દાદાને વિદ્યાર્થીઓ/બાળકો વહાલાં હતાં. છાત્રાલયમાં એમનો પ્રાણ વસતો. છાત્રાલય પ્રવૃત્તિ એ જ એમને મન પૂજાપાઠ. તેઓ હંમેશાં કહેતા : ‘કર્મ એ જ ધર્મ, માટે મારે મન વિદ્યાર્થીઓ જ ભગવાન. બાલ દેવો ભવ:’ છાત્રાલયનાં બાળકોને સારામાં સારું જમાડવાનો હઠાગ્રહ !

દાદા છીછરી દુનિયાદારીથી દૂર રહ્યા હોવાના કારણે નાત-જાત, ઊંચ-નીચ, ધર્મ-સંપ્રદાયના વાડાઓનો ખુલ્લો વિરોધ કરતા રહ્યા છે. સુખ, સત્તા અને સંપત્તિના પ્રલોભનો ક્યારેય એમને આકર્ષી શક્યા નથી. અનેક એવોર્ડ આવી મળ્યા છે, બેહિસાબ ઈનામ-અકરામ ઠુકરાવી ચૂક્યા છે. કીર્તિ અને કલદાર તરફ હંમેશાં ઉદાસીનતા દાખવી છે. છેલ્લાં એકાદ વર્ષથી તો સંસ્થાગત કાર્યક્રમના નિમંત્રણકાર્ડમાં પણ પોતાનું નામ નહીં છપાવવાની જિદ્દ કરેલી. તેમની નામ પ્રત્યેની નિસ્પૃહતા જ જગતથી તેમને જૂદા પાડે છે. અને તેથી જ દાદા એકલવ્યોના આરાધ્ય છે.

અર્જુનથી અદકા સામર્થ્યવાન થયેલા એકલવ્યોની આંખમાં સ્વપ્ન સ્વરૂપે સચવાઈ રહેલા દાદાના વિચારો, વારસાઈ મિલકતની જેમ પેઢી દર પેઢી સચવાતા-સંવારાતા રહેશે એ સર્વવિદિત છે. તેમ જ પૂજ્ય શાંતાતાઈની હૂંફાળી હૈયાતીમાં પૂજ્ય નાગજીદાદાના વિચાર વારસના પ્રતિનિધિરૂપે શિક્ષણ-સેવાની જ્યોત જલતી રાખવા પ્રવૃત્ત

ડૉ. જયશ્રી દેસાઈ - ડૉ. નિખિલેશ દેસાઈ દ્વારા દાદાએ કરીએ.....

આદરેલા યજ્ઞમાં આહુતિ અપાતી રહે અને આપણે સહુ દાદાના આશીર્વાદના અહોભાગી બની રહીએ તેવી શ્રદ્ધા સાથે પૂજ્ય નાગજીદાદાના ચરણોમાં સ્નેહસુમન સમર્પિત

●-----●●●-----●●●-----●

હરિ ઝં, “હેમહીરવા” શ્રી હરિપાર્ક સોસા-૨, ૮૦ ફૂટ રોડ, વઢવાણ, મો.નં.- ૮૪૬૮૪૮૩૪૬૨

શ્રી કુમુદભાઈ ઠાકરના જીવન-કવન અંગે સ્મરણિકા

અનાગ્રહી, અંતર્મુખી, શાંત, મૃદુભાષી અને અભ્યાસુ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા, લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ, સણોસરામાં ૪૪ વર્ષના સુદીર્ઘ યાત્રિક, પૂર્વનિયામક શ્રી કુમુદભાઈ ઠાકરના જીવન-કવનને કેન્દ્રસ્થ રાખીને એક સ્મરણિકા પ્રસિદ્ધ કરવાનું અમે આયોજન કર્યું છે. આ સ્મરણિકા બુનિયાદી શિક્ષણ અને વહીવટના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વર્તમાન પેઢી માટે પ્રેરણાસ્રોત અને માર્ગદર્શક સિદ્ધ થશે તેવી અમને શ્રદ્ધા છે. શ્રી કુમુદભાઈએ ખેતી કોલેજ, આણંદમાંથી B.Sc.(એગ્રી) ઓનર્સની પદવી મેળવી. ૧૯૫૫માં ૨૩ વર્ષની યુવાવયે તેઓ લોકભારતી લોકસેવા મહાવિદ્યાલયમાં તરવરિયા કૃષિ અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૫૯માં ઈન્ડિયન એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, દિલ્હીથી અનુસ્નાતક M.Sc. સમકક્ષ ડિપ્લોમાનો અભ્યાસ સંપન્ન કર્યો. કૃષિ ઈજનેરીથી માંડીને જમીન વ્યવસ્થાપન, ક્ષેત્રવ્યવસ્થા, આંકડાશાસ્ત્ર, પાક ઉત્પાદન, ક્ષેત્રવિદ્યા જેવા વિષયોનું વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી અધ્યાપન કાર્ય કરતા રહ્યા. તેમણે લોકભારતીમાં ગૌશાળા વ્યવસ્થાપક, રુરલ ઈન્સ્ટીટ્યુટના આચાર્ય, લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય, મુખ્ય ગૃહપતિ, નિયામક, ગ્રામવિદ્યા અનુસ્નાતક કેન્દ્રના સંયોજક અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની રુરલ સ્ટડીઝ ફેકલ્ટીના ડીન, જળસંસાધન વિકાસ યોજનાના સલાહકાર જેવી અનેક જવાબદારીઓ બૌદ્ધિકતા, કાર્યક્ષમતા અને કુશળતાના સમન્વય સાથે આપદધર્મ માનીને સ્વીકારી. નિવૃત્તિ પછી મધ્યસ્થ દર્શનના પ્રણેતા નાગરાજજીએ પ્રબોધેલી ‘જીવનવિદ્યા’ના પ્રચાર-પ્રસાર માટે તેઓ સક્રિય છે. ૮૭ વર્ષની જૈફ વયે તેઓ હાલ વાવોલ(ગાંધીનગર) સ્થિત છે. આપ શ્રી કુમુદભાઈના પૂર્વવિદ્યાર્થી, સહકાર્યકર, સ્નેહી, મિત્ર, શુભેચ્છક છો, એટલે આ સ્મરણિકા માટે શ્રી કુમુદભાઈ અને સ્વ. નિમુબેન સાથેના તમારા અનુભવ આધારિત એક લેખ ૫૦૦ શબ્દોની મર્યાદામાં સુવાચ્ય અક્ષરે કુરિયરથી, ઈમેઇલથી સવેળા મોકલી આપશો તેવી વિનંતી છે. આપની પાસે આ અંગેના કોઈ ફોટોગ્રાફ હોય તો એ પણ મોકલવા વિનંતી છે.

શ્રી કુમુદભાઈ ઠાકર સ્મરણિકા સંપાદન સમિતિ વતી

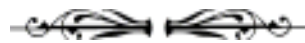
આપના

- પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર, સંપર્ક: ૯૪૨૬૪૬૧૦૯૦
- રવીન્દ્રભાઈ અંધારિયા, સંપર્ક: ૭૦૧૬૨૭૭૩૭૭
- રમેશભાઈ સંઘવી, સંપર્ક: ૯૮૨૫૧૯૧૦૨૯
- કીર્તિ ઠાકર, સંપર્ક: ૯૪૨૭૦૪૦૯૮૭

કુરિયરથી મોકલવાનું સરનામું

- પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર, ૨૦૨, ઓર્કીડ ફ્લેટ, તસ્કીન સોસાયટી, શુક્લનગર ચાર રસ્તા, સમા, વડોદરા, પીન ૩૯૦ ૦૦૨. સંપર્ક: ૯૪૨૬૪૬૧૦૯૦

- ઈમેઇલ એડ્રેસ: kirtithakara67@gmail.com

(૦૭) પ્રખર ગાંધીભક્ત સ્વ. પ્રવીણભાઈ અ. શાહ

- મોહન મઢીકર

જન્મ: ૦૪-૧૧-૧૯૩૪, ધનતેરસ

જન્મસ્થાન: વતન: નંદુરબાર(મહારાષ્ટ્ર)

માતા : પ્રભાવતીબહેન અમૃતલાલ શાહ

પિતા : અમૃતલાલ નગીનદાસ શાહ

એમનો જન્મ એક શુદ્ધ ગુજરાતી વૈષ્ણવ પરિવારમાં થયેલો. બાલ્યાવસ્થાથી જ વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રણાલીના રીતિ-રિવાજો પ્રમાણે ભક્તિમય વાતાવરણમાં ઉછેર થયો.

પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ નંદુરબાર શહેરમાં લીધું. કોલેજના પ્રથમવર્ષનું શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધું. મુંબઈની બેંકમાં સર્વિસ મળતાં ત્યાં રહ્યા. તે દરમિયાન 'મુંબઈ સર્વોદય મંડળ'ના પરિચયમાં આવ્યા. ગાંધીસાહિત્યનું વાચન કર્યું. ગાંધીનો રંગ લાગ્યો. વિનોબાજીના વિચારોથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું. ગામડામાં જઈ ગરીબોની સેવા કરવાની ધૂન લાગી. કલદાર નોકરી છોડવાનો નિર્ણય લીધો.

રવિશંકર મહારાજને સેવા કરવાની ઈચ્છા દર્શાવતો પત્ર લખી, ક્યાં સેવા કરવી તે બાબતે માર્ગદર્શન માગ્યું. રવિશંકર મહારાજે જુગતરામ દવે પાસે વેડછી મોકલ્યા. તેઓ ૧૯૫૭માં વેડછી આવ્યા અને સેવકધર્મના પાઠ શીખ્યા. જુગતરામકાકા નવા સેવકોને પોતાની પાસે સ્વરાજ આશ્રમ-વેડછીમાં રાખી, ઓળખે, શક્તિ પીછાણે, કેળવે પછી તેમની કુશળતા મુજબ ગ્રામસેવાક્ષેત્રમાં મોકલતા.

પ્રવીણભાઈને સૌ પ્રથમ સફાઈ વિદ્યાલય-વ્યારામાં મૂક્યા. ત્યાં માથે મેલું ઉપાડવાની પદ્ધતિ બંધ કરી 'સોનખાદ' નિર્માણ કરવાનું કાર્ય કર્યું. જાહેરસફાઈને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ આપ્યો. પછી બાપુ આશ્રમ-ઘંટોલીમાં સર્વોદય વિદ્યાલય અને તલાટીમંત્રી તાલીમકેન્દ્રમાં જોડાયા. ગુજરાત રાજ્ય ધૂટું પડતાં સરકારે સર્વોદય યોજના અમલમાં મૂકી. સઠવાવ(તા.માંડવી) સર્વોદય યોજનાને નમૂનેદાર કેન્દ્ર બનાવવાની જુગતરામકાકાને હોંશ હતી, જેથી ગુજરાતને માર્ગદર્શન મળી શકે. પ્રવીણભાઈને સઠવાવ સર્વોદય

યોજનામાં મૂક્યા. ત્યાં તેમણે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કર્યું.

પોતાની ક્ષમતા વધારવા ૧૯૬૨-૬૩માં લોકભારતી-સણોસરામાં સ્નાતક થવા ગયા. જુગતરામકાકાના આશીર્વાદ અને સાંનિધ્યમાં ચીમનભાઈ ભટ્ટના હસ્તે કંચનબેન સાથે સદાઈથી સર્વોદયી પદ્ધતિથી લગ્ન કર્યા.

૧૯૬૭થી ગાંધી વિદ્યાપીઠ-વેડછીમાં જોડાયા. ૧૯૬૭માં જયેષ્ઠપુત્રી જન્મી, જેનું જુગતરામકાકાએ નામ રાખ્યું સુજાતા(સુજાતા, જે ખડકી, ધરમપુર, સર્વોદય મંડળ-પીડવળમાં સેવાકાર્ય કરે છે). તે વેળા બિહારમાં ભીષણ દુષ્કાળ પડેલો. સુજાતા નાની, કંચનબેનની નોકરી; છતાં પ્રવીણભાઈ ગાંધી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સાથે છ માસ રાહતકાર્ય માટે સ્વેચ્છાએ ગયેલા. વિદ્યાર્થીઓ આવતા રહ્યા છતાં તેઓ તો વરસાદ થયો ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

૧૯૬૯નું વર્ષ ગાંધી શતાબ્દી વર્ષ. ગાંધી વિદ્યાપીઠ-વેડછીમાં શિરમોર ગાંધીમેળો યોજાયો. દેશભરના મહેમાનો પધાર્યા. પ્રવીણભાઈ તેમાં ઓતપ્રોત. ત્યારે જ એમને ઘેર દીકરો આનંદ પધાર્યો.

૧૯૭૧માં બાંગ્લાદેશ મુક્તિયુદ્ધ થયું. યુદ્ધપીડિત લાખો બાંગ્લાવાસી શરણાર્થીઓ ભારતમાં ધસી આવ્યા. તેમને આપણા દેશે અસંખ્ય રાહત છાવણીઓમાં રાખ્યા. બધી સગવડ આપી સાચવ્યા. પ્રવીણભાઈ વિદ્યાર્થી ટુકડીઓ લઈ રાહત કાર્યમાં ગયા. લગભગ એક વર્ષ આ કાર્ય ચાલ્યું. આ વર્ષે ત્રીજા સંતાનરૂપે આશિષ જનમ્યો.

ફરી અભ્યાસ આદર્યો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાંથી 'ગાંધીજીવનદર્શન' વિષય સાથે એમ.એ. થયા. અને ગાંધી વિદ્યાપીઠ-વેડછીમાં જ 'ગાંધીવિચાર'ના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૮૫માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી અધ્યાપનકાર્ય કર્યું.

પ્રવીણભાઈનું બહુ મોટું અને ધ્યાનાકર્ષક પ્રદાન, બિહારના બોધગયા જિલ્લામાં દર વર્ષે યોજાતા નેત્રયજ્ઞોના સંચાલનમાં રહ્યું છે. ભણસાલી ટ્રસ્ટ બિહારના અત્યંત ગરીબ

અને રાંક લોકોના લાભાર્થે ત્રીસેક વર્ષથી વિરાટ નેત્રયજ્ઞ યોજે છે. જેમાં પ્રત્યેક યજ્ઞમાં દશ હજાર આંખોનાં મફત ઓપરેશન કરવામાં આવે છે. આ યજ્ઞ ૨૦ દિવસ ચાલે. તેમાં પ્રવીણભાઈ વિદ્યાર્થીઓની ટૂંકડી સાથે અચૂક જતા. પ્રવીણભાઈ તો પૂર્વતૈયારી અર્થે દશ દિવસ વહેલા જાય અને યજ્ઞ સંકેલીને પાંચ-સાત દિવસ મોડા પરત આવે. એ યજ્ઞની ઘણી મોટી વહીવટી અને હિસાબી જવાબદારી તેઓ એકલે હાથે વહન કરતા હતા. નિવૃત્તિ પછી પણ ચાલતા રહ્યા ત્યાં સુધી નેત્રયજ્ઞમાં તો ગયા જ છે !

તેઓ ગુજરાત સર્વોદય મંડળના અગ્રગણ્ય સભ્ય તરીકે લોકસેવા કરતા રહ્યા. તેઓ ગુજરાતની કેટલીક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી અને સલાહકારસમિતિના સભ્યપદે રહ્યા છે.

કચ્છમાં આવેલા અવિસ્મરણીય ભૂકંપ વખતે રાહતકાર્ય અર્થે સ્વેચ્છાએ એકલપંડે ગયા હતા. ગુજરાતમાં જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં કુદરતી આપત્તિ આવી છે ત્યારે પ્રવીણભાઈનું હૃદય દ્રવી ઊઠતું અને રાહતકાર્ય માટે દોડી જતા. કોઈ પદ, માન, પાન, પુરસ્કાર, કે એવોર્ડની લવલેશ આકાંક્ષા નહીં. નિતાંત સેવા એ જ ધર્મ.

વેડછીમાં જ હાડ ગાળવાની ઈચ્છા. ૨૦૦૫માં ગાંધી વિદ્યાપીઠની સામે ‘કૃષ્ણકુંજ’ સોસાયટીના નિર્માણનું કાર્ય હાથ ધર્યું. છ લાખમાં જમીન મળતી હતી. પ્રવીણભાઈ જ બધી બટપટ કરતા હતા. કોઈ અધ્યાપકે કહ્યું: ‘પ્રવીણભાઈ, જમીન તમે લઈ લો. પછી પ્લોટ પાડીને વેચો. સારું કમાઈ જશો.’

પ્રવીણભાઈએ મર્માળુ હસતાં કહેલું: ‘ભાઈ, મુંબઈ છોડીને એટલા માટે થોડો વેડછી આવેલો !’ છેવટે પ્લોટ પાડ્યા. મજિયારી જે રકમ આવી તે મુજબ કિંમત નક્કી થઈ. આજે વિદ્યાપીઠના ઘણા અધ્યાપકો ત્યાં નિરાંતે રહે છે. એમણે જીવનમાં ક્યારેય પૈસાને મહત્ત્વ નથી આપ્યું. ગરીબ વિદ્યાર્થી, સાથીદારો, ગ્રામજનોને ઉદાર હાથે આર્થિક મદદ કરી છે. તેની ક્યાંય નોંધ નહીં. ઉઘરાણી નહીં !

ઠેઠ ૨૦૦૬માં કૃષ્ણકુંજ સોસાયટીમાં પોતાના ઘરમાં રહ્યા.

જિંદગીનો એ જ સાચેસાચ પડઘો છે ‘ગની’

હોય નહીં વ્યક્તિ, ને નામ બોલાયા કરે.

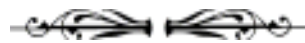
વ્યક્તિની અનુપસ્થિતિમાં એમનાં માનવીય સદુણો અને કરેલાં કર્મો થકી સ્મરણમાં રહે છે. ગાંધી એમનો આદર્શ. ગાંધીને એ ઈશ્વર કક્ષાએ માનતા રહ્યા. સફાઈ, સાદાઈ, નિત્ય પ્રાર્થના, નિસ્વાર્થ સેવા, દીન-દીન પ્રત્યે કરુણાભરી સહાનુભૂતિ, સર્વધર્મે સમાનત્વ, ખાદી અને સ્વાવલંબન, શરીરશ્રમ અને એક અખંડ નિરાકારની જ સાધના જેવા ગુણો ગાંધીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા. વિનોબાજી પણ એમના આદર્શ રહ્યા. જીવનનાં છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષ તો એમની પથારીમાં ‘સત્યના પ્રયોગો’ કાયમ સાથે જ હોય. વિસ્મૃતિ આવી ગયેલી છતાં ‘સત્યના પ્રયોગો’ વાંચ્યા જ કરતા. વાતવાતમાં વચ્ચે ગાંધી તો આવી જ જતા. એવી એમની ગાંધીભક્તિ હતી.

જુગતરામકાકા એમના પથદર્શક. સેવા કેમ કરવી, સેવકમાં કેવા કેવા ગુણો હોવા જોઈએ એના પાઠ એમની પાસે શીખ્યા. કાકા કહે એ પૂર્વદિશા. જુગતરામકાકાની તમામ અંગત માંદગીમાં એમણે પુત્રવત્ સેવા કરી છે. પ્રવીણભાઈએ ભાગ્યે જ કોઈની સેવા લીધી હશે. સેવા લેવાનો એમનો વિચાર પણ ન આવે. સેવા કરવી એ જ ધર્મ.

યુસ્ત વૈષ્ણવના સંસ્કારોમાં ઊછર્યા છતાં ગાંધીસ્પર્શે સર્વધર્મ પ્રત્યે સમભાવ દાખવતા રહ્યા. જીવનમાં કોઈ ધર્મ, પંથ કે સંપ્રદાયની કંઠી બાંધી નહોતી, હવેલીમાં જતા નહોતા. એમણે અંગત અને જાહેર જીવનમાં માનવધર્મને જ સાચો ધર્મ માન્યો હતો. તેઓ કહેતા: “મેં ‘ભાગવત’નું નહીં પણ ‘ભગવદ્ગીતા’નું અધ્યયન કર્યું છે. મેં ગીતાના કર્મયોગને અનુસરવાનું સ્વીકાર્યું છે. તમે આરતી, મૂર્તિપૂજા, ભેટ-સોગાત અને ધનવર્ષા કરી કૃષ્ણને રિઝવો છો, તો હું નિષ્કામ કર્મ કરી કૃષ્ણની જ ઉપાસના કરું છું. તે માટે મારે મંદિરોમાં જવાની જરૂર નથી પડતી. એ દૃષ્ટિએ તો ખરો વૈષ્ણવધર્મ તો એમણે જ નિભાવ્યો ગણાય. એમણે ગીતાનું ઊંડું અધ્યયન પણ કર્યું હતું.

એમણે જીવનમાં કદી કોઈને ઉપદેશ નથી આપ્યો.

સમાજજીવનમાં ચાલતી આવતી કેટલીક પરંપરા અને રીત-રિવાજો એમને માન્ય નહોતા, તેનો વિરોધ કરનારા

તેઓ સમાજ સુધારક પણ ન હતા. પરંતુ તેનો વ્યક્તિગત વિરોધ તો પ્રબળ રીતે કરતા. પોતાના મૌન વિરોધના કડક આગ્રહી હતા. લગ્નોમાં થતાં ભભકા, દેખાડા, મોટા જમણ, ભેટ-સોગાદની લેતી-દેતી, નાણાંની રેલમછેલ, મૃત્યુ પ્રસંગે જમણ, ક્રિયા-કાંડ, જેવી બાબતો એમને કઠતી. એ નાણાંનો ઉપયોગ દીન-દુખિયા કાજે કર્યો હોય તો કેવું સારું. એટલે એના વિરોધમાં તેઓ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરી બારમા-તેરમાનું જમતા નહીં, લગ્નમાં જમતા નહીં. ભેટ-સોગાદ દેતા કે લેતા નહીં. પુત્રવધુઓને ઘરેણાં ચઢાવ્યાં નહીં, દીકરાના લગ્નમાં ગૃહશાંતિમાં પિતા તરીકે બેઠા નથી. આ એમનો વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ હતો. એમણે બીજા પર જબરજસ્તી કરી નથી. એમ છતાં આવા પ્રસંગે અહિંસક વિચારધારાને લીધે કદી કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે અણગમો કે દ્વેષ દાખવ્યો નથી. એટલે વિચારભિન્નતા છતાં એમના ઉદારમતવાદી વ્યક્તિત્વને લીધે પારિવારિક અને સામાજિક જીવનમાં એમના કોઈ જ શત્રુ ન હતા. અહિંસાના આચરણનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

પરિવાર માટે પ્રવીણભાઈનું જીવન આદર્શ જીવન, સુસંગત વ્યહાર, સંબંધો ટકાવી રાખનારા માનસને કારણે કૂવાસ્થંભ સમું આદરપાત્ર હતું. માણસોના મનને જોડવાની એમની અસાધારણ કુશળતાને કારણે પરિવારમાં તેઓ આદરપાત્ર રહ્યા. એમની અવ્યક્ત અપાર લાગણી, સમયસર ઉપયોગી થવાની ભાવના, યોગ્ય તટસ્થ માર્ગદર્શન અને સૌથી મોટી હૂંફ આપવાની કળાને કારણે પરિવારને એક તાંતણે બાંધી રાખ્યો હતો. એની ખોટ અવશ્ય લાગશે. એમના જેવી પ્રામાણિક, સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ જીવનશૈલી અપનાવવા માટે સાધુ કે યોગી બનવાની જરૂર નથી પણ ઉપયોગી થવાની જરૂર છે.

એમની ત્યાગ, સેવા અને સમર્પણની ભાવનાને શબ્દબદ્ધ કરવી કઠિન છે. એમણે વૈષ્ણવજનના તમામ લક્ષણો યદ્દર્કિચિત પોતાના જીવનમાં ઉતારવા આજીવન કોશિશ કરી હતી. એમણે પોતે નક્કી કરી સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યો સાથે એમણે કદી બાંધ-છોડ કરી જ નથી. એમના જીવનની સૌથી મોટી બાબત હોય તો તે પ્રેમ છે. એમના અવ્યક્ત પ્રેમને ઘણા સ્વજનોએ ભરપૂર માણ્યો છે.

બાહ્યદૃષ્ટિએ કઠોર દેખાતા હોવા છતાં એમના અંતરમાં માનવ, પશુ, પંખી તમામ માટે નિર્મળ, નિસ્વાર્થ પ્રેમ અહર્નિશ વહ્યા કરતો હતો. એટલે એમનું ઘર અતિથિઓથી ભર્યું-ભાદર્યું રહેતું હતું.

૨૦૧૩માં એમનામાં વિટામીન બી-૧૨ની ઉણપ દેખાઈ. એના ખાસ ઈન્જેક્શન શોધાયા છે. ડોક્ટરે તે લેવા આગ્રહ કર્યો. પ્રવીણભાઈ એલોપેથી દવાના સખત વિરોધી. ઘસીને ઈન્જેક્શનો લેવાની ના પાડી. કોઈનું ન માન્યા. આદર્શને પકડી રાખ્યો. બી-૧૨ની ઉણપ વધતી ચાલી અને વિસ્મૃતિ આવી. શરીર પર કાબૂ ગુમાવ્યો. અનેક વખત પડી ગયા. અંતે ન્યુમોનિયા થયો. શ્વેતકણોનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું.

છેલ્લા ૧૨ દિવસ નીલ હોસ્પિટલ, વ્યારામાં સારવાર લેવી પડી, એમની ઈચ્છાથી નહીં, સંતાનોની ઈચ્છાને વશ થયા. ‘મને વેડછી લઈ જાઓ’ એ એક જ ધૂન. ઓકિસજન પર રાખવા પડ્યા. ૧૨, જૂન-૨૦૧૮ સાંજે વેડછી લઈ ગયા. વેડછી જઈ રહ્યા છીએ જાણીને જ અત્યંત ખુશ. સ્મૃતિ પુનઃ આવી ગઈ ! બધાને ઓળખતા થયા. વાતો કરી. વેડછીમાં સાંજે એમની પ્રિય પ્રાર્થના - ‘ના દો તો પ્રભુ ! ભલે ન દેશો દર્શન તમારા આને આ જન્મે મારા !’ સૌએ સાથે મળીને ગાઈ. રાત્રે થોડું સૂતા. મળસ્કે ફરી એ જ પ્રાર્થનાનું રટણ કરતા રહ્યા. પત્ની, પુત્રી, પુત્રો, પુત્રવધૂઓએ સાથે મળી એ પ્રાર્થના ગાયા કરી. સવારે છ વાગ્યે પૂરા પરિવાર વચ્ચે ખૂબ શાંતિથી, ખબર પણ ન પડી એ રીતે મહાપ્રયાણ માટે પ્રાણ પંખીડું ઊડી ગયું.

આમ પ્રવીણભાઈ ૧૯૫૭માં વેડછી આવ્યા. છેલ્લો શ્વાસ પણ વેડછીમાં જ છોડ્યો ! વેડછીના પાદરે આવેલ વાલ્મીકિ નદીના કિનારે જ્યાં નારાયણભાઈ દેસાઈનો અગ્નિસંસ્કાર થયેલો ત્યાં તેમનો દેહ પંચમહાભૂતમાં વિલિન થઈ ગયો.

એમણે દેહદાનનો સંકલ્પ કરેલો. પરિવારે દેહદાન માટે પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અમુક ઈન્જેક્શનો લેવાયા હોય તેવા દેહના અંગોનો ઉપયોગ થઈ શકતો ન હોવાથી અમે લાચાર થયા. છેવટે નેત્રદાન થઈ શક્યું તેનો સંતોષ છે. એમની માન્યતા મુજબ હૃદયાંજલિસભા સિવાય અન્ય કોઈ વિધિ-વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

(૦૮) પ્રેરણાપુરુષ સવશીભાઈ મકવાણાની વિદાય

- પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર

પંચાયતથી પાલમિન્ટ સુધી નિસ્ખત-નિષ્ઠા સાથે જેઓ આજીવન પુણ્યકર્મોનું વિસ્તરણ કરતા રહ્યા તે સવશીભાઈ મકવાણા(જન્મ : ૧૨/૦૬/૧૯૩૨)નો નશ્વર દેહ તાજેતરમાં પંચમહાભૂતમાં વિલીન થઈ ગયો. આપણે તેમનાં સત્કાર્યો-સદ્ગુણોનું સંકીર્તન-આચરણ કરી તેમને સદાયે શ્રદ્ધાસુમન અર્પતા રહીએ.

એવું ઉદાહરણ જોવા મળે ખરું કે એક જ પરિવારના ચાર ભાઈઓ અને તેમનાંય બધાં સંતાનો બુનિયાદી શિક્ષણ રંગે રંગાયેલાં હોય? એટલું જ નહીં, નઈતાલીમના ક્ષેત્રને ઉજાગર કરવા નિરંતર ઉદ્યમી રહ્યા હોય? હા, આજે સાયલા-ચોટીલા વિસ્તારમાં આ વિરલ વાસ્તવિકતા અનુભવી હાશકારો અનુભવાય છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા પાસે નાનકડું ગામ અડાળા. અહીંનો એક પરિવાર કાનજીભાઈ-ભાણીબહેન અને બાળક કરમશી ધજાળા સ્થિર થાય છે. વારંવાર આવતા દુષ્કાળને કારણે ઈ.સ. ૧૯૩૯માં આ કુટુંબ જોરાવરનગર જાય છે. દૈનિક મજૂરી-હમાલી કરીને દરરોજ ચાર-આઠ આનાની કમાણી કરે છે. કાનજીભાઈ રાષ્ટ્રીય શાળાના અગ્રણી ભગવાનજી પંડ્યાનાં સંપર્કમાં આવે છે. શિક્ષણ દ્વારા આવતા પારસપરિવર્તનનો તેઓ મર્મ સમજી જાય છે. પુત્ર કરમશીને છઠ્ઠા ધોરણ પછી ઋષિવર્ય નાનાભાઈ ભટ્ટ પાસે જીવનઘડતરના પાઠ શીખવા ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ-આંબલા મોકલે છે. આ ઘટના શકવર્તી સિદ્ધ થાય છે. કરુણાવાન કરમશી, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થઈ સમાજને સમર્પિત થવાનો સંકલ્પ સેવી પહોંચી જાય છે ધજાળા. ભાંગેલાં-તૂટેલાં ત્રણસો ખોરડાં જ્યાં પથરાયેલાં હતાં તે ખોબા જેવડા અંતરિયાળ પછાત ગામના ચોરા ઉપર, ઈ.સ. ૧૯૫૨માં 'દર્શક'ની ઉપસ્થિતિમાં તેઓ ગ્રામીણ વિકાસ-શિક્ષણનો એક દીપક પ્રગટાવે છે અને છ વર્ષ પછી ઈ.સ. ૧૯૫૮માં આંબલામાં અભ્યાસ કરી ચિત્રકાર સવશીભાઈ તેમના અભિન્ન સાથીદાર તરીકે જોડાય જાય

છે. કરમશીભાઈ-સવશીભાઈ અને તેમના પરિવારજનો-સાથીદારો-વારસદારો દ્વારા પાંચાળ પ્રદેશમાં સ્થાપેલી તિન્નભિન્ન સંસ્થાઓના માધ્યમથી આઠ હજારથી પણ વધુ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના અમૃતફળનો આસ્વાદ કરાવવામાં આવ્યો છે. વેરાન-ઉપેક્ષિત ગણાતા આ પ્રદેશના પ્રજાજનોને સર્વાંગી સમૃદ્ધિ પ્રદાન કરી છે.

સવશીભાઈએ ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યો ત્યારે નાનાભાઈએ દીક્ષાંત પ્રવચન સમયે ઉચ્ચારેલા શબ્દો, તેમના હૃદય સોંસરવા ઊતરી જાય છે. 'આપણે શિક્ષણ તો મેળવ્યું. હવે તેનું ઋણ અદા કરવા ગામડાંને બેઠાં કરવાં પડશે.' સવશીભાઈ ભાવનગરમાં થોડો સમય ચિત્રકામની તાલીમ મેળવે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં લોકભારતીના ઉદ્ઘાટન પૂર્વે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર જગુભાઈ શાહ સાથે રહી પ્રાંગણને નયનરમ્ય સુશોભનથી ધૌમ્યઋષિના આશ્રમ જેવું વાતાવરણ સર્જવા પુરુષાર્થ કરે છે. વઢવાણમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપે છે, પણ તેમના માલ્યામાં તો તકવંચિત લોકોના ચહેરા ઉપર ગુલાબી રંગોની પુરવણી કરવા માટેનો ઉત્કટ તલસાટ જોવા મળે છે, એટલે પહોંચી જાય છે ધજાળા. પૂર્વલોકશાળાનાં મકાનો બાંધવાના કામમાં સમય-શક્તિ આપે છે. આ અરસામાં સૌરાષ્ટ્ર સરકારે જમીનદારી નાબૂદીનો કાયદો પસાર કરેલો. સવશીભાઈ ગણોતિયાઓને ખેડૂત બનાવવાના ભગીરથયજ્ઞમાં ખૂંપી જાય છે. સાયલા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે જવાબદારી સંભાળે છે. જમીનદારો ધાક-ધમકી આપે છે પણ પાયાની કેળવણી પામેલા સવશીભાઈ આત્મબળ સેવીને આગળ વધે છે. ૧૨ વર્ષ સુધી ધજાળા ગામના સરપંચ તરીકે શ્રેષ્ઠ અને પ્રામાણિક વહીવટ કરીને ગામની સુરત બદલી નાંખે છે. સર્વોદય યોજના તળે સમગ્ર સાયલા તાલુકામાં બંધપાળા, સુધારેલી ખેતી, પશુસુધારણા, ખાદી કેન્દ્રો, નશાબંધી જેવાં આયોજનો અમલી બનાવે છે. અસ્પૃશ્યતાના કલંકને નેસ્તનાબૂદ કરવા હરિજનોને પોતાને

ઘેર જમાડે છે. અને આવા સમૂહભોજનના કાર્યક્રમો સતત પ્રયોજે છે.

વેરાન એવા ભીમોરા(તા.ચોટીલા) વિસ્તારને નંદનવન બનાવવા ત્યાં ગ્રામવિકાસની પ્રવૃત્તિઓનો શુભારંભ કરે છે. બુનિયાદી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપે છે. સાયલા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ થાય છે. લોકલાડીલા ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાય છે. લોકકલ્યાણના અનેકવિધ કાર્યક્રમો સાકાર થતા જાય છે. તેમના જાહેરજીવન દરમિયાન સોળ જેટલા દુષ્કાળ પડ્યા છે. ૭૫ ગામોમાં ૧૦૫ તળાવ અને ૪૬ જેટલા રસ્તા જેવાં સ્થાયી નિર્માણ કાર્યો દ્વારા કરોડો રૂપિયાના રોજગારસર્જનમાં નિમિત્ત બને છે. ઈ.સ.૧૯૯૭માં કરમશીભાઈ વિદાય લે છે. જુવાનજોષ મોટા દીકરા નામદેવનું નિધન થાય છે. ઘા અસહ્ય છે, પણ માતૃભૂમિના ઉત્થાન માટેની યાત્રા અધવચ્ચેથી અટકાવી દેવાય નહીં. લોકસભાના ઉમેદવાર તરીકેની પસંદગી થાય

છે. પંચાયતથી પ્રારંભેલી સફર સંસદ સુધી પહોંચી જાય છે. પદ, પૈસો કે પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે નહીં પણ સેવાધર્મને અદા કરવા રાજનીતિને તેઓ માધ્યમ બનાવતા રહ્યા છે. સાંસદ તરીકે સ્થાનિક વિસ્તારના વિકાસ ભંડોળની પાઈ-પાઈ ખર્ચે છે. પ્રજાને તેનો પારદર્શક હિસાબ આપે છે.

સવશીભાઈ ૬૦ વર્ષના કાર્યકાળ દરમિયાન અજ્ઞાન-અંધશ્રદ્ધાના કળશમાં ગરકાવ થયેલી પ્રજાનું શિક્ષણના વિસ્તરણ દ્વારા ગજબનાક માનસપરિવર્તન કરવામાં સફળ થયા છે. અનાસક્ત-નિષ્કામ અને અભ્યાસનિષ્ઠ જીવનકર્મ દ્વારા આપણા સૌના અંતરમાં તેઓ ચિરસ્થાયી બિરાજમાન રહેવાના.

●-----●●●-----●●●-----●

૨૦૨, 'આર્કિડ', તસ્કીન સોસાયટી, શુકલનગર ચાર રસ્તા, સમા, વડોદરા- ૩૯૦૦૦૨, મો.૯૪૨૬૪૬૧૦૯૦

અભિમુખતા શિબિર અભિગ્રાહ

- મહિમાકુમારી કાંકણી

iv· a c Aiv· a c yStd vdowy. Sh |

Aiv· ya mñyut IIVaRiv· yañtmXnte ||

“વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્નેને એક સાથે જાણી અને તેનો સમન્વય કરે છે. તથા અવિદ્યાની મદદથી પોતાનું જીવન સફળ અને ઉપયોગી રીતે જીવી અમૃતને પામે છે.” એવા ધ્યાનમંત્રને સાર્થક બનાવતી, જીવનમાં સંસ્કારોનું સિંચન અને ઘડતર કરતી સંસ્થામાં લોકભારતીમાં નવા પ્રવેશ પામેલા વિદ્યાર્થીઓને માટે યોજાયેલી અભિમુખતા શિબિરમાં લોકભારતીનાં તત્વો અને સિદ્ધાંતોને દૃઢ રીતે સમજવાં અને તેને માણવાં માટેની મથામણ કરવામાં આવી. આ ત્રણ દિવસીય શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમની સફળતા માટે સંસ્થાના તમામ કાર્યકરો સહિત ગ્રામવિદ્યા અનુસ્નાતક કેન્દ્રના વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ જ રસપૂર્વક ભાગ લીધો. જેમાં મેં પોતે પણ નેતૃત્વ લીધું હતું. વિદ્યાર્થી

તરીકે આ કાર્યક્રમના સંચાલનની જવાબદારી મેં અદા કરી. જેમાંથી મને મારા જીવનઘડતરનાં મૂલ્યોરૂપે ઘણી ઉત્તમ બાબતો શીખવા મળી. જેમ કે આયોજન, અમલીકરણ, મૂલ્યાંકન, સમયપાલન, સર્જનાત્મકતા, વ્યવહારિકતા અને નિયમપાલન જેવા ગુણો વિકસ્યા; સાથે જીવનમાં આવતા પડકારો, મુશ્કેલીઓને ઝીલવા અને તેનું નિરાકરણ કરવાની નવી સૂઝ અને હિંમત મળી, તેમ જ ત્વરિત નિર્ણય લેવાની કળા વિકસી.

અંતે મારા શૈક્ષણિક તેમ જ જીવનઘડતર અને વિકાસની કેળવણી માટે સંસ્થા દ્વારા મળેલી તક માટે હું સંસ્થાની આભારી છું.

●-----●●●-----●●●-----●

ગ્રામવિદ્યા અનુસ્નાતક કેન્દ્ર, લોકભારતી, સણોસરા

(૦૯) સાચો ત્યાગમૂર્તિ કોણ ?

- સંકલન : એન. કે. વૈષ્ણવ

નાનાભાઈ ભટ્ટે કોલેજનું અધ્યાપકપદ છોડી ભાવનગરમાં જ એક શાળા શરૂ કરવા નક્કી કર્યું. તન્નેશ્વર વિસ્તારમાં શાળા માટે ત્યારે એક પ્લોટનું દાન મળ્યું. સંસ્થાના મકાનનું આ પ્લોટમાં ખાતમુહૂર્ત થયું. અહીં પાણીની કોઈ સુવિધા નહીં હોવાથી કૂવો ખોદવા નક્કી થયું. કઈ જગ્યાએ કૂવો ગાળવો તે સમસ્યાના ઉકેલ માટે તળાજાના એક પાણીકળા ભાઈને બોલાવવામાં આવ્યા.

પાણીકળાએ પ્લોટમાં ક્યાં કૂવો ખોદવો તેનું સ્થળ બતાવ્યું. આ વ્યક્તિને કોઈએ પૂછ્યું : “ પાણી નીકળશે જ તેની ખાત્રી તમે કઈ રીતે આપો છો ? ” તેનો જવાબ શું મળ્યો છે તે જાણો છો ? તે ઊંચળીને કહેવા લાગ્યો : “ જો આ જગ્યાએ પાણી ન નીકળે તો, તે ખાલી કૂવામાં મને ઊભો ઊભો પધરાવી દાટી દેજો.”

તેણે આ કામ માટે ફક્ત સવા રૂપિયો આપવા વિનંતિ કરી. જેવો સવા રૂપિયો મળ્યો કે તુરત જ તે આપનારના હાથમાં પરત મૂક્યો અને કહ્યું, “ આ રકમ આજ ને આજ કોઈ હરિજનને જરૂરથી આપી દેજો.”

આ વિધિ બાદ તે જેવો ચાલીને તળાજાથી આવ્યો હતો તેવો જ ચાલતો તળાજા પરત ગયો.

આવવા-જવાનું ભાડું લઈ લેવા આગ્રહ કર્યો તો તેના પર કંઈ ધ્યાન જ ન આપ્યું.

પાણીકળાએ બતાવેલા સ્થળે કૂવો ખોદવામાં આવ્યો. ખરેખર પૂરતું પાણી થયું.

નાનાભાઈએ પાણીકળાનું સન્માન કરી યોગ્ય વળતર આપવા તેને ફરી સંસ્થામાં બોલાવ્યો.

કાર્યકરોએ એક બેઠક તૈયાર કરી હતી. તેમાં પાણીકળાને બેસાડી કેટલું વળતર આપીએ તો તમને આનંદ થશે તેવી રજૂઆત કરી. તેનો પ્રતિભાવ મળ્યો, “ જુઓ, ભાઈઓ ! જે દિવસે પાણી કળવા માટે હું કોઈની પાસેથી કંઈ પણ રકમ કે ભેટ લઈશ તે દિવસથી મારી આ વિદ્યા

મને છોડીને ચાલી જશે. મને આ કળા શીખવનારા મારા ગુરુજીએ આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ નિઃસ્વાર્થપણે કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. મને આ વિદ્યા આપબળે નથી મળી. મારા ગુરુની એ અમૂલ્ય ભેટ છે. મારા ગુરુનું નામ વગોવાય તેવું કોઈ પગલું હજી સુધી ભર્યું નથી. મારી આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવા છતાં ગમે તેટલે દૂર પગપાળા ચાલીને જઈને આ સેવાકાર્ય કરું છું. આપે મને માન આપ્યું તેને પણ હું લાયક નથી, મને મારું કામ સફળ થયાનો સંતોષ છે. લ્યો ત્યારે હવે રા..મ... રા...મ કહીને તે તળાજા પરત જવા ચાલતા થયા.

નાનાભાઈને આ પાણીકળાએ વિચારતા કરી દીધા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા, “ આ પાણીકળાની વિદ્યા સાચી કે મારી ? આ અભણ પણ સાચો ત્યાગમૂર્તિ ચરે કે કોલેજ છોડીને કીર્તિ કમાવા નીકળી પડેલો હું ? કોણ સાચો ત્યાગમૂર્તિ ? આપણા દેશના ભલાભોળા ગ્રામવાસીઓ પાસે ગુરુગમની જે ચાવી હતી તે આપણે ગુમાવી રહ્યાં હોઈએ તેવું નથી લાગતું ? ”

●-----●●●-----●●●-----●

સી. ૧૦૨૮, કાળિયાબીડ, ભાવનગર.

બાળક જે વાતો કરે છે તે બધી આપણી કક્ષાએ સાચી કે ઉત્તમ જ હોય છે એવું નથી. બાળક જે ચિત્ર દોરે કે રમકડા બનાવે તે કોઈ સરસ ચિત્ર કે શિલ્પ નથી હોતા, પણ તેની કક્ષાએ તો તે સરસ જ હોય છે. સરસ એટલે રસપૂર્ણ હોય છે. તેણે લીટા તાણીને જે આકૃતિ કરી હોય છે તેમાં તેને જે આનંદ આવ્યો હોય છે તે ચિત્રકારને ઉત્તમ ચિત્ર ચીતરતા આવ્યો હોય તેટલો જ હોય છે.

- મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

(૧૦) સંપર્કથી સવાલો સંબંધ

- રણછોડ શાહ

“મળીએ ત્યારે નહિ,
પણ જુદા પડીએ,
ત્યારે ખબર પડે કે
સંબંધ કેટલો સાચો હતો...”

વર્તમાન સમયના ડીજિટલ યુગમાં કોઈની સાથે જોડાયેલા (Connected) રહેવાનું તદ્દન આસાન છે. વોટ્સએપ, ઈ-મેઈલ, ઈન્સ્ટાગ્રામ, વીડિયો-ઓડિય કોલ, ટેક્સ્ટ મેસેજ જેવા રસ્તાઓ તદ્દન હાથવગા છે. અગાઉના સમયમાં ટપાલ મળતાં દિવસો પસાર થઈ જતા. ટેલિફોન કે ટેલીગ્રામ કરવામાં પણ ખાસો સમય લાગતો. પરંતુ મોબાઈલ ફોનની સુવિધા અને તેમાં પણ સ્માર્ટ ફોનને કોઈપણ વ્યક્તિનો ગમે ત્યારે સંપર્ક કરવાનું તદ્દન સરળ બની ગયું. ફોનમાં જ ઈ-મેઈલ, ફેસબુક અને વોટ્સએપ હોવાથી કોઈને મળવા માટે વિશિષ્ટ સમય ફાળવવો પડતો નથી. ફોન લેતાં જો સામેની વ્યક્તિ ‘ઓનલાઈન’ હોય તો મળવાનું તદ્દન સહેલું બની જાય છે.

પ્રત્યેક ફોનમાં સેંકડોની સંખ્યામાં પરિચિત નામોની યાદી છે. સહકર્મીઓ, મિત્રો, ઓળખીતાઓ, પાડોશી, વ્યાવસાયિકોથી અને સગાઓથી ફોનની યાદીમાં અનેક નામો સંઘરાઈ ગયા છે. તેમાંના કેટલાક તો સ્પીડ ડાયલમાં પણ છે. અડધી રાત્રે પણ અન્યને ખલેલ પહોંચાડયા વિના મેસેજથી કોઈની સાથે સંપર્ક સાધી શકાય છે. પરંતુ શું આ બધા સંપર્કો કટોકટીના સમયે ઉપયોગમાં આવે છે? આ સંપર્કોનું કેન્દ્ર બિંદુ કયું છે? શા માટે એકબીજા સાથે સંપર્કમાં રહેવાનું? સીધો અને સરળ જવાબ: ક્યારેક ઉપયોગમાં આવે. સંપર્કો ‘ઉપયોગ’માં લેવાનું સાધન બની ગયું. સંપર્કમાં હોય તેની સાથે સંબંધ હોય ખરો? ઉત્તર કઠિન છે. સેંકડો લોકો સાથે સંપર્કમાં રહેતી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ એક કે બે સાથે સંબંધથી જોડાયેલી હોય છે. કોઈકે કહ્યું છે:

‘એકબીજા જેવું હોવું જરૂરી નથી

પણ એકબીજાને માટે હોવું જરૂરી છે...’

થોડા સમય ઉપર જ એક લખાણ વોટ્સએપ દ્વારા પ્રાપ્ત થયું. એક વ્યક્તિએ તેમનો અનુભવ ખૂબ જ સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે, તેમના શબ્દોમાં જ તે માણીએ:

૧૯૯૦ની સાલમાં હું વિમાન દ્વારા દિલ્હીથી આવી રહ્યો હતો ત્યારે રામકૃષ્ણ મિશનના એક સાધુ મારી બાજુમાં હતા. ચીલીથી આવેલ એક પત્રકાર પણ અમારી સાથે હતા. તેઓ સાધુનો ઈન્ટરવ્યૂ લેવાના હતા.

પત્રકારે કહ્યું, “માનનીય સાહેબ, આપશ્રીએ આપના છેલ્લા પ્રવચનમાં સંપર્ક અને સંબંધ વિશે વાત કરી હતી. તે ખરેખર ગૂંચવી નાંખે તેવું છે. આપ તેના વિશે વિગતે સ્પષ્ટતા કરશો?”

સાધુએ સ્મિત સહ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે વિષયાંતર કરવા માટે પ્રશ્ન કર્યો, “આપ ચીલીથી આવો છો?”

પત્રકાર, “હા”

સાધુ, “તમારા ઘરે કોણ કોણ છે.?”

પત્રકારને લાગ્યું કે સાધુ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનું ટાળે છે. આ તો તદ્દન અંગત બાબત છે અને પ્રશ્ન બિનજરૂરી છે. તેમ છતાં પત્રકારે જવાબ આપ્યો, “મમ્મી ગુજરી ગયા છે. પિતાશ્રી છે. ત્રણ ભાઈ અને એક બહેન છે. બધા જ પરણેલા છે. “

સાધુએ મોં ઉપર હાસ્ય લાવી શાંતિપૂર્વક પૂછ્યું, “તમે તમારા પપ્પા સાથે વાત કરો છે.?”

હવે પત્રકાર થોડા ચિડાયા હોય તેવું તેમના ચહેરા ઉપરથી લાગ્યું.

સાધુ બોલ્યા, “તમે તેમની સાથે છલ્લે ક્યારે વાત કરેલી.?”

પત્રકારે પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખી કહ્યું કે લગભગ એકાદ માસ અગાઉ વાત કરી હતી.

સાધુએ પૂછ્યું, “તમારા ભાઈઓ-બહેનો વારંવાર મળે છે.? તમારું છેલ્લું કુટુંબમિલન ક્યારે થયું હતું?”

આ સમયે પત્રકારના કપાળ ઉપર પરસેવાના બિંદુ સ્પષ્ટ નજરે પડતા હતા. કોણ કોનો ઈન્ટરવ્યૂ લે છે? એવું લાગી રહ્યું હતું કે સાધુ પત્રકારનો ઈન્ટરવ્યૂ લઈ રહ્યા છે.

પત્રકારે ખેદપૂર્વક જણાવ્યું, “અમે છેલ્લે બે વર્ષ અગાઉ ક્રિસ્ટ્મસ ઉપર મળ્યા હતા.”

સાધુએ પૂછ્યું, “તમે બધા કેટલા દિવસ સાથે રહ્યા હતા?”

પત્રકારે પોતાના મોં ઉપરનો પરસેવો લૂછતાં જવાબ આપ્યો, “ત્રણ દિવસ.”

સાધુએ કહ્યું, “તમારા પિતાની બાજુમાં બેસીને કેટલો સમય વિતાવ્યો હતો?”

પત્રકાર અત્યંત અકળાઈ ગયા હતા. તેઓ ગૂંચવણ ભરી પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા. તેઓ કાગળ ઉપર કશુંક બિનજરૂરી લખાણ લખતાં હોય તેવું નજરે પડ્યું.

સાધુએ પૂછ્યું, “તમે નાસ્તો અથવા ભોજન કે વાળું સાથે કર્યું ખરું? તમે તેઓની તબિયત કેમ છે તેવું પૂછ્યું? તમારી મમ્મીના મૃત્યુ બાદ તેઓના દિવસો કેવી રીતે પસાર થાય છે તેવું જાણવા પ્રયત્ન કર્યો?”

પત્રકારની આંખ ગંભીર થઈ ગઈ... તેઓ બારીમાંથી બહારના આકાશને જોવા લાગ્યા...

સાધુએ શાંતિથી હસતાં હસતાં પત્રકારના ગાલ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવી બીજો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલ્યા, “તમારે અસ્વસ્થ અથવા દુઃખી થવાની જરૂર નથી. જો અજાણતામાં મેં તમારી લાગણીઓને દુઃખ પહોંચાડ્યું હોય તો હું દિલગીર છું. પરંતુ આ તમામ પ્રશ્નોના મૂળભૂત ઉત્તરો સંપર્ક અને સંબંધ વચ્ચેનો કેવો તફાવત છે તે સમજવવા માટે છે.”

સાધુએ વધુમાં જણાવ્યું, “તમારા પપ્પા સાથે તમારો સંપર્ક છે પરંતુ તેમની સાથે સંબંધ નથી. તમે તેઓ સાથે કૌટુંબિક સંબંધથી જોડાયેલા નથી. સંબંધ હૃદયથી હૃદયને જોડે છે. સાથે બેસવું, આંખો મેળવવી, એક જ ડિશમાંથી

વહ્યેની સાથે ભોજન લેવું, એકબીજાની સાથે આનંદની પળો વિતાવવી તેનું નામ સંબંધ છે. તમારા ભાઈઓ-બહેનો વચ્ચે સંપર્ક જરૂર છે. પરંતુ એકબીજા સાથે સહેજ પણ સ્નેહસંબંધ નથી.”

આજની દુનિયાની આ નવી વાસ્તવિકતા છે. ઘરમાં અને દરેક જગ્યાએ ઘણાં સંપર્કો થાય છે પરંતુ સંબંધો નથી. પ્રત્યાયન નથી, તમામ લોકો વાસ્તવિક દુનિયામાં નથી. પત્રકારે આંખો લૂછી જ્ઞાન આપવા બદલ સાધુનો આભાર વ્યક્ત કર્યો.

આજથી વર્ષો પહેલા બસ, ટ્રેન કે પ્લેનમાં સાથે મુસાફરી કરતા લોકો એકબીજા સાથે સ્મિતની આપલે કરતા. ત્યારબાદ વાતચીત કરતા અને નાની મોટી મુસાફરીનો આનંદ સાથે વહેંચતા. તેમાંથી કેટલાક સાથે મૈત્રીના સંબંધો જોડાઈ જતા. તેમાંથી કેટલાક આખી જિંદગી સુધી કાકા-કાકી કે માસા-માસી બની જતા. આજે ટ્રેન કે પ્લેનમાં પ્રવાસ કરતા પ્રવાસીઓ તેઓ કબ્રસ્તાનમાં પ્રવેશ કરતા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈ એકબીજાને ખલેલ ન પહોંચે તેની જ કાળજી રાખે છે. સૌ ફોન કે લેપટોપ સાથે જોડાઈ જતાં ટીક...ટીક... ટીક... અવાજ સાંભળવા મળે છે. કબ્રસ્તાનમાં ઝાડ ઉપરથી સૂકા પાંદડા પડે તેવો અવાજ સાંભળાય છે. આ ડબ્બામાં મુસાફરી કરતા તમામ મુસાફરો દુનિયા સાથે સંપર્કમાં છે. પરંતુ સહપ્રવાસી તરફ સહેજ પણ હોતા નથી.

ચાલો, માત્ર સંપર્ક નહીં પરંતુ એકબીજા સાથે સ્પર્શ કરવાનો, વહેંચવાનો, કાળજી રાખવાનો, વહાલ કરવાનો અને આલિંગન આપવાનો વ્યવહાર કરી સંબંધ વિકસાવીએ. તેને જીવનપર્યંત નિભાવવાનું વચન આપીએ.

આચમન:

“કંપની ફી કોલ જાહેર કર્યા પરંતુ લાંબી વાતચીત થાય તેવા સંબંધો જ ક્યા રહ્યા છે?”

●-----●●●-----●●●-----●

૬૩, ભૃગુપૂર સોસાયટી, ભરૂચ. સંપર્ક સૂત્ર:
૯૯૭૯૯૬૧૬૩૧

(૧૧) બાળકોને વિવેકશીલ બનાવવા દોર શું કરવું જોઈએ ?

- નટવર આહજયરા

વિનય જ વિદ્યાની શોભા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે સૌ પ્રથમ તો ઘરમાં બાળકનાં માતાપિતાએ જ ચિંતન કરવું જોઈએ કે, આપણે વિવેક કરવામાં પાછળ નથી ને? માબાપ જેટલાં આ બાબતે સભાન તેટલું જ બાળક વિવેકશીલ અને સંસ્કારી બને છે.

બાળકને વિવેકશીલ બનાવવા પગલાં લેવા કરતાં તેને પ્રેમપૂર્વકના પાઠ ભણાવવા જોઈએ. આ રહ્યા તેના માટેના પાઠ :

★ બાળકને ગુડ મોર્નિંગ, ટાટા, બાય-બાય, સી યુ, હાય-હેલો ભલે શીખવીએ પણ બે હાથ જોડી નમસ્તે કરતાં, ઈષ્ટદેવ-દેવીનું નામ બોલી વંદન કરતાં શીખવવું જોઈએ.

★ સવાર-સવારમાં બાળક હસતું-હસતું જાગે અને ઈશ્વર સ્મરણ કરે. તે જ રીતે રાત્રે સૂતાં પહેલાં પણ પ્રભુને યાદ કરે તેવાં બીજ રોપવાથી ભવિષ્યે સંસ્કારનું વૃક્ષ બને છે.

★ ઘરે મહેમાન, મિત્રો, બ્રાહ્મણ આવે કે દૂધ, ટપાલ, ઈચ્છીનાં કપડાં આપનાર આવે ત્યારે બાળક શરમાઈને પાછળ સંતાઈ જાય તેના કરતાં તેનો સંકોચ દૂર કરી, તે ખુલ્લા મને બોલતું થાય અને વંદન કરતું થાય, તે માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

★ મનોવિજ્ઞાને પુરવાર કર્યું છે કે, બાળક છ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધીમાં તેના મનમાં સારું-નરસું છપાય તે આજીવન રહે છે. તો પછી ઘરમાં તેનામાં વિવેકની છાપ જ છપાય તેની કાળજી માતાપિતાએ રાખવી જોઈએ.

★ ‘વિવેક વગરનો મનુષ્ય પશુ સમાન છે.’ આ સુત્ર માબાપે પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવું પડશે. નહીં તો બાળક ઉદ્ધત બનશે અને ઘરમાં ભયંકર સમસ્યા સર્જશે.

★ વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાં વિવેકના પાઠ જો માબાપ પોતે જ જાગૃત રહી બાળકને આપ્યા કરશે તો બાળક

ચોક્કસ વિવેકશીલ બનશે જ.

★ પોતાનું બાળક સૌને વહાલું જ હોય. કહેવત છે કે, ‘સિદ્ધીભાઈને સિદ્ધકાં વહાલાં.’ પણ બાળક સ્વચ્છંદી, ઉદ્ધત બની જાય તેવા લાડ માતાપિતાએ ન લડાવવા જોઈએ. પણ વિવેકભાન શીખવવું જોઈએ.

‘નમ્યો તે પ્રભુને ગમ્યો’ અથવા ‘નમ્યો સૌને ગમ્યો.’ ‘નમ્રતાને બહુ માન’ આ બધાં સુભાષિતો માબાપે પોતાના બાળકને માટે સાકાર કરી તેના જીવનમાં કાયમ કરવાં જોઈએ.

★ અરે, આપણે ત્યાં તો બાળકને ‘બાળરાજા’ એવું સુંદર સંબોધન કરવામાં આવે છે અને વિવેકથી બોલાવાય છે. જેમ કે, ‘આવો, આવો ટીનીબહેન !’, ‘આવો, આવો બબલુભાઈ !’

★ તુંકારામાં ભલે હેત ઊભરાતું હોય, પણ માબાપ જ બાળક સામે તોછડાઈથી બોલે તો બાળકના મનમાં તે વાત છપાઈ જ જવાની છે.

★ અદકપાંહળું, અળવીતરું, વાંદરું, ડોબું, સાલું આવાં વિશેષણો બાળકને અપમાનજનક લાગશે. નાન્યેતરમાં બોલવા કરતાં તેને મીઠાશથી વિવેકથી બોલાવીએ તો તે કેટલાં રાજી થશે !

★ પ્રેમથી, વિવેકથી બાળકને બોલાવીએ. એટલે બાળક જીદી, તોફાની, ઉદ્ધત અને અવિવેકી નહીં પણ વિવેકશીલ ચોક્કસ બનશે જ.

★ બાળક તો કોરી પાટી છે. તેમાં જેવો લીટો પાડો તેવો પડે. એટલે માતાપિતાની અમૂલ્ય ફરજ છે કે બાળકોને સારાં-નરસાંનો વિવેક શીખવી વિવેકશીલ બનાવવાં જોઈએ. જો બાળક વિવેકશીલ બનશે તો પોતાનો, પરિવારનો અને રાષ્ટ્રનો વિકાસ જરૂર થશે.

★ બાળકને ટીવી કેમ જોવાય ? છાપું કેમ વંચાય ?

રસ્તે ચાલતાં, શાળાએથી આવતાં-જતાં, શાળામાં આચાર્ય-શિક્ષક સામે કેમ બોલાય ? કેમ ઊભા રહેવાય ? આ બધાં આંગિક વ્યવહારમાં પણ વિવેક છે. તેથી તેવા પાઠ બાળકને ઘરમાંથી આપીને શિસ્તનો વિવેક પણ શીખવી શકાય.

★ બાળક પોતાનું દફતર, યુનિફોર્મ, લંચ બોક્સ, વોટર બેગ, નોટબુક્સ, પુસ્તકો, બુટ-મોજાં, ટાઈ બરાબર સાચવે તેનો વિવેક માતાપિતાએ ઘેરથી જ શીખવવો જોઈએ. ઉપરાંત પુસ્તકોમાં વિદ્યા છે. તેને વંદન કરાય,

વંચાય અને જીવનમાં ઉતારાય, પુસ્તક બગાડાય નહીં, ખોટી રીતે તેમાં લીટા ન કરાય તેવો વિવેક બાળક પોતાના ઘેરથી અવશ્ય શીખી શકે.

★ માબાપ જાગૃત તો તેનાં બાળકો જાગૃત.

★ માબાપ વિવેકશીલ તો તેનાં બાળકો વિવેકશીલ.

●-----●●●-----●●●-----●

સંપર્ક :- 'શ્રીપવનતનય', પ્લોટ નં-૬૫, શેરી નં-૩, વિમલનગર, યુનિ.રોડ, રાજકોટ. મો. ૯૯૭૪૦૦૯૦૪૨

...લોકદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાઓના આગામી કાર્યક્રમોની વિગતો...

ક્રમ	તારીખ	પ્રસંગ	સ્થળ	વક્તાશ્રી
૦૧	૧૭ ડિસેમ્બર મંગળવાર	માઈધાર ખાતે નવનિર્મિત કન્યા છાત્રાલયનું લોકાર્પણ પૂ. મોરારિબાપુના વરદ હસ્તે	માઈધાર	પૂ. મોરારિબાપુ
૦૨	૨૩ ડિસેમ્બર સોમવાર	વાર્ષિકોત્સવ અને નાનાભાઈ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા	લોકભારતી	શ્રી દીપકભાઈ સોલિયા
૦૩	૩૧ ડિસેમ્બર મંગળવાર	નાનાભાઈ પુણ્યતિથિ	લોકભારતી	શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી વિક્રમભાઈ ભટ્ટ
			આંબલા	શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી વિક્રમભાઈ ભટ્ટ
			મણાર(૩૦મી)	શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી વિક્રમભાઈ ભટ્ટ
૦૪	૯ જાન્યુઆરી સોમવાર	ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ વાર્ષિકોત્સવ	આંબલા	શ્રી કૃષ્ણ દવે
૦૫	૨૬ જાન્યુઆરી રવિવાર	પ્રજાસત્તાક દિન	લોકભારતી	શ્રી સુમનભાઈ રાઠોડ
			આંબલા	શ્રી ડૉ. ભરતભાઈ મિસ્ત્રી
			મણાર	શ્રી રામચંદ્રભાઈ પંચોળી
૦૬	૩૦ જાન્યુઆરી સોમવાર	ગાંધી નિર્વાણ દિન	લોકભારતી	શ્રી મુસ્તુખાન

- સંકલન : પ્રણાત મહેતા

લોકભારતી સમાચાર

- તા.૦૧ના રોજ લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠ ટ્રસ્ટની વ્યવસ્થાપક મંડળની એક બેઠક લોકભારતીના અતિથિગૃહમાં મળી ગઈ.
- લોકભારતીના શુભેચ્છક અને આપણી ગોશાળા અંગે વિશેષ ચિંતા કરે છે એવા શ્રી જગુભાઈ ખેની અને શ્રી વલ્લભભાઈ સવાણી તા.૦૩ના રોજ લોકભારતીની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવી ગયા.
- જૂનાગઢ કૃષિ યુનિવર્સિટી દ્વારા બી.એસ.સી.(કૃષિ)માં અભ્યાસ કરતા તેમના ૧૭ વિદ્યાર્થીઓને રાવે પ્રોગ્રામ અંતર્ગત તા. ૦૪થી ૧૫ દરમિયાન કુલ ૧૧ દિવસ કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર ખાતે વિવિધ વિષયો પર પ્રશિક્ષણ તથા માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું.
- પીડીલાઈટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના સી.એસ.આર.ના વડા શ્રી અરુણ ઉપાધ્યાયજી તા.૦૬ના રોજ લોકભારતીની પરિચય મુલાકાતે આવી ગયા.
- આપણે થોડાં વર્ષોથી લોક-૧ ઘઉંનું બ્રીડર સીડ તૈયાર કરી વેચાણ કરીએ છીએ. છેલ્લાં વર્ષોમાં આખા દેશમાં સાર્વત્રિક ઓછા વરસાદના કારણે આપણું બિયારણ પૂરેપૂરું વેચાતું નહીં. ચાલુ વર્ષે સમગ્ર દેશમાં વરસાદની સારી સ્થિતિ થતાં બધું જ બિયારણ વેચાઈ ગયું. આ માટે ડૉ. સિંગ તથા કૃષિ સંશોધન વિભાગની સમગ્ર ટીમે જહેમત ઊઠાવી.
- લોકભારતીના શુભેચ્છક અને કેન્દ્રીય મંત્રીશ્રી મનસુખભાઈ માંડવિયા તા.૦૮ના રોજ

લોકભારતીની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવી ગયા.

તે નિમિત્તે અન્ય ઘણા મહાનુભાવો પણ લોકભારતીની શુભેચ્છા મુલાકાતે આવ્યા.

- લોકસેવા મહાવિદ્યાલયની સને ૨૦૦૩ની બેચના વિદ્યાર્થીઓનું મિલન તા. ૧૧મીના રોજ લોકભારતી મુકામે યોજાઈ ગયું. તેમાં લગભગ ચાલીશેક પૂર્વવિદ્યાર્થીઓ પોતાના પરિવારજનો સાથે આવ્યા અને પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાનના સંસ્મરણો વાગોળ્યાં અને કેટલાક તો ભાવવિભોર પણ થઈ ગયા. શ્રી અરુણભાઈ દવે અને શ્રી રામચંદ્રભાઈ પંચોળીએ શુભેચ્છાઓ આપી. એ જ સમયે લોકભારતીના શુભેચ્છક શ્રી મહેન્દ્રસિંહજી પરમાર શુભેચ્છા મુલાકાતે આવ્યા અને આ કાર્યક્રમમાં સહજ રીતે સામેલ થયા. આ મિલન અંગે પૂર્વવિદ્યાર્થી શ્રી કુણાલ ગાલા અને શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ગોહિલે જહેમત ઊઠાવી.
- કેનેડાથી પોતાના કૃષિ અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપે મિ. જિરાલ્ડ સને ૧૯૬૪-૬૬ દરમિયાન બે વર્ષ માટે લોકભારતીમાં ઈન્ટર્નશીપ માટે આવીને રહ્યા હતા. તેઓ પોતાના દીકરા મિ. જયને લઈને ચોપન વર્ષ પછી તા. ૧૨મીના એક દિવસ માટે સ્મરણ મુલાકાતે આવ્યા અને ભાવવશ એકને બદલે ત્રણ દિવસ રોકાઈ પડ્યા. તેઓએ પોતાનાં જૂનાં સંસ્મરણો વાગોળ્યાં. પોતાના દીકરાને હરખભેર બધું બતાવતા હતા, બધા વિભાગોની મુલાકાત પણ લીધી અને લોકભારતીની હાલની પ્રગતિ જોઈને ખૂબ સંતોષ વ્યક્ત કરીને ફરી આવવાનું કહીને ગયા. આપણા સ્મૃતિભવનના

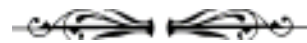

ફોટો-મ્યુઝિયમમાં એમણે એ વખતે બનાવેલ એક સુધારેલ ગાડાને તેઓ રીપેર કરતા હોય તેવો ફોટો છે, તે જોઈને તો તેઓ રીતસરના રડી પડ્યા ! આપણા વર્ગખંડો અને છાત્રાલયોમાં ગયા અને બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળીમળી ગયા. તે વખતના કાર્યકરો પૈકી શ્રી અરુણભાઈ અને અર્ચનાબહેનને તો તેઓ રૂબરૂ મળ્યા, પણ શ્રી ઝાલાબાપુ અને શ્રી યોગેશભાઈ ભટ્ટ સાથે ફોન ઉપર વાત કરીને સંતોષ મેળવ્યો.

- આપણા કાર્યકર શ્રી વિશાલભાઈ જોશી પૂ. મોરારિબાપુની ઉત્તર કાશી મુકામે યોજાયેલી કથામાં એક સાહિત્યકારની રૂએ પરિવાર સાથે જઈ આવ્યા.
- લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બી.આર.એસ.ના બીજા અને ત્રીજા વર્ષના તેમ જ એમ.આર.એસ.ના બીજા વર્ષના પશુપાલન વિષયના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગોશાળા વિભાગમાં વર્મીવોશના નવા યુનિટનું નિર્માણ કાર્ય કરવામાં આવ્યું.
- પંચાયતી રાજ તાલીમ કેન્દ્રમાં તા.૧૩ના રોજ પંચાયતીરાજ મંત્રી ઓપવર્ગ ૨૨૫માં ભાવનગર, બોટાદ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી, રાજકોટ અને મોરબી એમ કુલ ૬ જિલ્લાના ૨૯ તાલીમાર્થીઓએ ૧૪ દિવસ માટે તાલીમ લીધી.
- તા.૧૪ના રોજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બી.આર.એસ. તેમ જ એમ.આર.એસ.ના અધ્યાપકોની બેઠક યોજાઈ ગઈ. આ બેઠકમાં શ્રી હસમુખભાઈ દેવમુરારિ ઉપસ્થિત રહ્યા.
- પંચાયતીરાજ તાલીમ કેન્દ્રમાં તા.૧૪ના રોજ વર્ગ ઉદ્ઘાટનમાં શ્રી રામચંદ્રભાઈ પંચોળીએ તલાટી-કમ-મંત્રીએ છેવાડાના માણસની ખેવના કરવાની છે તેમ જ બાહ્ય વિકાસની સાથે આંતરિક વિકાસ

ખૂબ જ જરૂરી છે તેવી વાતો કરી.

- તા.૧૬ના રોજ અધ્યાપન મંદિરમાં મોડાસાથી પધારેલ શ્રી સુરેશભાઈ ભટ્ટે વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન-અધ્યાપનમાં ઉપયોગી સામગ્રીનું નિદર્શન કર્યું.
- શ્રી પ્રશાંતભાઈ ભટ્ટ પરિવાર સાથે તા.૧૯ અને ૨૦ બે દિવસ લોકભારતીમાં રહી ગયા.
- તા.૨૦ના રોજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલયની બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝની બેઠક યોજાઈ ગઈ. તેમાં વિદ્યાર્થીઓના છાત્રાલય-સમૂહજીવનને માર્કશીટમાં વિદ્યાર્થીઓના ગ્રેડને અસર ન થાય તે રીતે દર્શાવવા અંગેની દરખાસ્તને મંજૂર કરવામાં આવી.
- તા.૧૯થી લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બી.આર.એસ., એમ.આર.એસ.ના વર્ષની સેમેસ્ટર એન્ડ પરીક્ષાઓ શરૂ થઈ.
- નવી સ્થપાયેલી ગુજરાત ઓર્ગેનિક એગ્રીકલ્ચરલ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી શાહ સાહેબ અને રજિસ્ટ્રારશ્રી તા.૨૧ના રોજ લોકભારતીની પરિચય મુલાકાતે આવી ગયા અને તેઓએ ઓર્ગેનિક એગ્રીકલ્ચરને આનુષંગિક કેવા કોર્સ કે અભ્યાસક્રમ લોકભારતીમાં શરૂ કરી શકાય તેની સંભાવના અંગે શ્રી અરુણભાઈ દેવે સાથે વિશદ ચર્ચા-વિચારણાઓ કરી.
- પંચાયતીરાજ તાલીમ કેન્દ્રમાં તા.૨૧ના રોજ શ્રી યાકુબભાઈ કોઠારિયા તા.૨૨ના રોજ શ્રી દિલીપભાઈ મહેતા, તા. ૨૪ના રોજ જિલ્લા પંચાયત-ભાવનગરથી મદદનીશ હિસાબી અધિકારીશ્રી કુણાલભાઈ તાલીમાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપવા આવી ગયા.
- પંચાયતીરાજ તાલીમ કેન્દ્રમાં તા.૨૬ના રોજ શુભેચ્છા કાર્યક્રમમાં શ્રી અરુણભાઈ દેવેએ

ઉપસ્થિત રહી એક કર્મનિષ્ઠ તલાટીમંત્રી તરીકે કાર્યરત રહી સૌ પ્રગતિ કરતાં રહો તેવી શુભેચ્છા-આશીર્વાચન સાથે પ્રમાણપત્ર વિતરણ કરી સમાપન કર્યું.

- શ્રી અરુણભાઈ દવે તા.૫થી ૮ અને તા.૨૭થી ૩૦ દિવસોમાં માઈધાર કેન્દ્રની મુલાકાતે જઈ આવ્યા. માઈધાર કેન્દ્રમાં નવનિર્મિત ત્રિવેણી ભવન, કન્યા છાત્રાલય અને આવિષ્કાર વિજ્ઞાન કેન્દ્રના શુભારંભ માટે પૂ. મોરારિબાપુએ આગામી તા.૧૭મી ડિસેમ્બરના ઉપસ્થિત રહી આશીર્વાચન પાઠવવાની સંમતિ આપેલી છે. તે અનુસંધાને જબરદસ્ત તૈયારીઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. વચ્ચે એક દિવસ ગ્રામસભાનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું તે નિમિત્તે શ્રી ભાવનાબેન પાઠક અને અર્ચનાબેન દવે પણ માઈધાર જઈ આવ્યાં. તા.૨૩મીએ ગોંડલ ગાંધીજીવન પદયાત્રા કાર્યક્રમમાં 'ગાંધીની નઈતાલીમ' વિષે જાહેર વ્યાખ્યાન આપી આવ્યા. આગામી રેલીની આખરી તૈયારીઓ ચાલે છે ત્યારે યજમાન સંસ્થા ડોળિયા અને મણારની મુલાકાતે પણ અનુક્રમે તા.૨૫ અને ૨૮મીએ જઈ આવ્યા.
- તા.૨૯ના રોજ શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ચોટલિયાસાહેબ સાથે લોકસેવા મહાવિદ્યાલયના બી.આર.એસ. તેમ જ એમ.આર.એસ.ના અધ્યાપકોની વિશેષ બેઠક યોજાઈ ગઈ.
- એન.એસ.એસ.ના ઉપક્રમે યોજાયેલ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા માટે શ્રી કાળુભાઈ ખોખરિયા અમદાવાદ જઈ આવ્યા.
- તા.૨૮થી અધ્યાપન મંદિરમાં ૪૮માં બાલવાડી શિબિરની પૂર્વ તૈયારી શરૂ થઈ, જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ ગિજુભાઈના 'દિવાસ્વપ્ન' પુસ્તકના પ્રસંગોનું સફળતાપૂર્વક નાટ્ય રૂપાંતર કર્યું.

- પીડીલાઈટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝનાં મા.શ્રી લવીનાજી તથા શ્રી મોદીજી તા.૩૦ના રોજ માઈધાર કેન્દ્રની મુલાકાતે આવી ગયાં.
- સમગ્ર માસ દરમિયાન કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા ઘઉં, કોટનની પિકીંગ બેગ, ચણા, ચાફ-કટર, રીંગણ, ક્રિયન ગાર્ડન વગેરેના ખેડૂતના ખેતર પર અગ્ર હરોળ નિદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યા.
- કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા સમગ્ર માસ દરમિયાન કુલ ૮ મિટીંગ યોજાઈ જેમાં ૧૧૮ ખેડૂતોએ ભાગ લીધો. તેમ જ ટેલિફોનિક હેલ્પલાઈનની મદદથી ૨૬૭ ખેડૂતોને માર્ગદર્શન આપ્યું.

આંબલા સમાચાર

- તા.૦૨થી ૦૫ના રોજ શ્રી પ્રદીપભાઈ પુરોહિત દ્વારા કરાટે કેમ્પનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.
- વર્ષ ૨૦૦૦ના ધો.૧૦ના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીનું સ્નેહમિલન યોજાયું.
- પીડીલાઈટ કંપનીમાંથી શ્રી અરુણજી તથા શ્રી હિતેશભાઈ ધોરિયા કૌશલ્ય વર્ધન કેન્દ્રની મુલાકાતે આવી ગયા.
- તા.૨૨ના રોજ આંબલા મુકામે વ્યવસ્થાપક મંડળની મીટીંગ રાખવામાં આવી, તેમાં શ્રી સુરસંગભાઈ, શ્રી રાજુભાઈ, શ્રી વાઘજીભાઈ તથા શ્રી ડાહ્યાભાઈ હાજર રહ્યા.
- તા.૨૪ના રોજ નવાગામના આચાર્ય શ્રી અમરશંગભાઈ દ્વારા સુગમસંગીતનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો.
- તા.૨૫ના રોજ ડોળિયા મુકામે રેલી અનુસંધાને શ્રી વાઘજીભાઈ જઈ આવ્યા.
- શ્રી સુરેશભાઈ તથા શ્રી વાઘજીભાઈ તા.૨૮ના રોજ રેલીના સ્થળની મુલાકાતે મણાર મુકામે જઈ આવ્યા.

- તા.૩૦ના રોજ પીડીલાઈટમાંથી શ્રી લવીનાબહેન અને મનીષભાઈ મોદી સંસ્થાની મુલાકાતે આવી ગયાં.
- વળાવડ મુકામે યોજાયેલ વિજ્ઞાન મેળામાં ધો.૮ના ભાઈઓ માર્ગદર્શક શ્રી નરેન્દ્રભાઈ સાથે જઈ આવ્યા.

મણાર સમાચાર

- ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ-આંબલા તથા મણારના વ્યવસ્થાપકોની બેઠક આંબલા મુકામે યોજવામાં આવી.
- આગામી ૫૬મી રેલી મણાર મુકામે તા.૧૫-૧૨થી તા.૨૦-૧૨ સુધી યોજનાર છે. તેની પૂર્વતૈયારી દિવાળીની રજાના દિવસોથી જ શરૂ કરવામાં આવી છે. મકાનોનું રિનોવેશન, રંગકામ, સુશોભન, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ વગેરેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.
- પાલીતાણા મુકામે યોજાયેલ સૌરાષ્ટ્ર ઝોન કક્ષાની યુવા મહોત્સવ પ્રતિયોગિતામાં આપણી લોકશાળાની બહેનોની ટુકડી લોકગીતની સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા જઈ આવી. અને જિલ્લા કક્ષાએ પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું.
- તા.૨૭ના રોજ 'મૈત્રી' ટ્રસ્ટ સુરત તથા લોકસેવક મંડળ-ભાવનગર આયોજિત 'ગાંધીજી અને નશાબંધી' વિષય ઉપર વક્તૃત્વ સ્પર્ધા યોજવામાં આવી. તેમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેવા જઈ આવ્યા. જેમાં માધ્યમિક વિભાગમાં બીજો અને ત્રીજો તથા ઉચ્ચ માધ્યમિક વિભાગમાં પ્રથમ ક્રમાંકે રહ્યા.
- આગામી શૈક્ષણિક રેલીના અનુસંધાને છેલ્લી મીટીંગ આપણા આંગણે યોજાઈ ગઈ, જેમાં ભાગ

લેનાર ૧૪ લોકશાળાના કાર્યકરો ઉપસ્થિત રહ્યા. શ્રી અરુણભાઈ દવે, શ્રી નલિનભાઈ પંડિત, શ્રી ખોડાભાઈ ખસિયા તથા લોકશાળા સંઘના મંત્રીઓએ ઉપસ્થિત રહી આયોજન તથા કાર્યક્રમો વિષે માર્ગદર્શન આપ્યું.

- તા.૨૬ના રોજ તળાજા ક્યુડીસી કક્ષાના કલાઉત્સવમાં સથરા મુકામે અહીંના વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેવા જઈ આવ્યા. ગાંધી-૧૫૦ અંતર્ગત યોજાયેલ આ ઉત્સવમાં કાવ્ય લેખનમાં પ્રથમ સ્થાને ધો.૧૨ની છાત્રા કુ. શ્રી મિત્તલબેન આવ્યાં. વક્તૃત્વ સ્પર્ધા તથા નિબંધ સ્પર્ધામાં અનુક્રમે આપણા છાત્રોએ દ્વિતીય તથા તૃતીય સ્થાન મેળવ્યું. આ તમામ છાત્ર-છાત્રાઓને પુસ્તકો તથા રોકડ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યાં.
- છેલ્લા વરસાદના કારણે જમીનમાં રહેલ ભેજનો લાભ લઈ ૧૧૦ વીધામાં ૪૯૬ જાતના ઘઉંનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત ૧૮ વિધામાં જુવારનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું.
- અહીંના કૃષિ-બાગાયત વિકાસ કેન્દ્રના શ્રી વીરેન્દ્રસિંગ ચૌહાણ ત્રણ દિવસ માટે દુબઈ મુકામે આંતરરાષ્ટ્રીય એગ્રીકલ્ચર કોન્ફરન્સમાં જઈ આવ્યા. ત્યાં જઈ તેમણે અહીંના કૃષિ કેન્દ્ર વિષે શોધપત્ર રજૂ કર્યું. જેની આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સારી નોંધ લેવાઈ અને શોધપત્ર બદલ અમેરિકા તથા આપણને સંયુક્ત રીતે પ્રથમ સ્થાને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. આ કોન્ફરન્સમાં વિશ્વના ૧૮ જેટલા દેશોના ૭૦ જેટલા પ્રતિનિધિ પોતાના શોધપત્ર રજૂ કરવા ઉપસ્થિત રહ્યા. વિશ્વ કક્ષાએ ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ-મણારનું નામ ગુંજતું થયું.

